

Rol van de Kerk in Coronatijd

*De Zeggingskracht van Samuel Wells' Christelijke Ethiek
met het Oog op de Coronacrisis*

Henk Russcher

Rol van de Kerk in Coronatijd

*De Zeggingskracht van Samuel Wells' Christelijke Ethiek met
het Oog op de Coronacrisis*

Masterscriptie in de Ethiek (Systematische Theologie)
Protestantse Theologische Universiteit, locatie Amsterdam

Student: Henk Russcher (s1501356)
Begeleider: prof.dr. P.H. Vos
Beoordelaar: prof.dr. E.P. Schaafsma
Datum: 19-08-2023
Aantal woorden: 24.506 (incl. voetnoten)

Prayer in the face of the coronavirus

by Samuel Wells, 17 March 2020

*God of searching and knowing,
your people Israel faced famine and wilderness,
and your church has known persecution and hardship.
Be close to all your children in this time of bewilderment and fear.*

*Make this time of cessation and isolation
one in which your Spirit reveals new ways to be together,
fresh discoveries in worship, different gestures of care,
and innovative forms of compassion.*

*Encourage the vulnerable, comfort the impoverished,
inspire the anxious and give wisdom to those who govern.*

*Lift up our hearts that we may see
the abundance of what is still beautiful and true,
not be captivated by what is lost and absent,
and find new gifts in ourselves and one another.
In the power of the Spirit and in union with Christ,
who knew what it meant to be alone.*

Amen.

INHOUDSOPGAVE

1.	INTRODUCTIE	5
1.1	Inleiding en probleemstelling	5
1.2	Vraagstelling	7
1.3	Methode en verantwoording	8
1.4	Opbouw van het onderzoek	11
2.	SOCIALE EN MAATSCHAPPELIJKE IMPACT VAN DE CORONAPANDEMIE	12
2.1	SARS-CoV-2 dat COVID-19 veroorzaakt	12
2.2	Voorkomen en verspreiding van SARS-CoV-2	12
2.3	Sociale en maatschappelijke gevolgen van de pandemie door de lens van de basisemoties	13
	2.3.1 Angst voor ziekte en dood, isolement en autonomieverlies	14
	2.3.2 Boosheid vanwege de uitzichtloosheid en de aanpak van de crisis	15
	2.3.3 Verdriet om verlies	17
	2.3.4 Blijdschap: elk nadeel heeft zijn voordeel	17
2.4	Conclusie	17
3.	DE ZEGGINGSKRACHT VAN WELLS' CHRISTELIJKE ETHIEK VOOR DE ROL VAN DE KERK IN DE SAMENLEVING	19
3.1	Wells' christelijke ethiek is een ecclesiale, deugdethische benadering	19
	3.1.1 Ecclesiaal	19
	3.1.2 Deugdethisch	22
3.2	Wells' eerste periode: Ethiek als <i>Improvisation</i>	23
	3.2.1 Van script naar drama en improvisatie	24
	3.2.2 Improvisatie in de praktijk	25
3.3	Wells' tweede periode: Ethiek als <i>Being with</i>	27
	3.3.1 Het <i>being-with</i> -concept	27
	3.3.2 De theologische basis van <i>being with</i>	29
3.4	Wells' derde periode: Ethiek als <i>Finding Abundance in Scarcity</i>	31
	3.4.1 Gods overvloed	32
	3.4.2 Overvloed tegenover schaarste en de rol van de kerk	32
	3.4.3 Overvloed ontdekken in schaarste	33
3.5	Conclusie	34
4.	WELLS' CHRISTELIJKE ETHIEK EN DE ROL VAN DE KERK IN CORONATIJD	36
4.1	De improvisatie-activiteiten in coronatijd	36
	4.1.1 Vorming van gewoonten	36
	4.1.2 Overacceptatie	37
	4.1.3 Statustransactie	37
	4.1.4 Reïncorporatie	38
4.2	<i>Being with</i> in coronatijd	39
4.3	Overvloed en schaarste in coronatijd	40
	4.3.1 Gods overvloed zichtbaar blijven maken in coronatijd	40
	4.3.2 Herkennen van overvloed in de schaarste van de coronatijd	41
4.4	Conclusie	42

5.	ANGST EN BOOSHEID IN WELLS' CHRISTELIJKE ETHIEK	44
5.1	Angst in Wells' christelijke ethiek	44
5.2	Boosheid in Wells' christelijke ethiek	45
5.3	Verbeelding hoe en of boosheid bij Wells een plaats kan hebben	46
	5.3.1 Boosheid als negatieve emotie die beheerst en vermeden moet worden	46
	5.3.2 Boosheid als kracht	48
	5.3.3 De kracht van boosheid aanwenden	48
5.4	Conclusie	50
6.	CONCLUSIE EN EVALUATIE	51
6.1	Conclusie	51
6.2	Evaluatie van het onderzoeksresultaat	52
	BIBLIOGRAFIE	54

1. INTRODUCTIE

1.1 Inleiding en probleemstelling

Op woensdag 11 maart 2020 werd door de World Health Organisation (WHO) de uitbraak van het coronavirus, dat een potentieel fatale longontsteking kan veroorzaken, tot wereldwijde pandemie verklaard. Landen werden opgeroepen dringende maatregelen te nemen infecties te voorkomen en de impact te minimaliseren.¹ Ook in Nederland werden strenge contactbeperkende maatregelen van kracht om de vrije circulatie van het coronavirus in te dammen. Ons land heeft een avondklok en meerdere keren een landelijke lockdown gekend om sociale contacten verregaand te beperken. Zo moesten winkels, kantoorgebouwen en openbare instellingen hun deuren sluiten en werd het ontvangen van gasten thuis sterk ontraden. Na een intensieve vaccinatiecampagne en door gemuteerde virussen die minder ziektelast gaven, was de pandemie in 2022 in een beheersbare fase terechtgekomen. Inmiddels is Nederland in de zogenaamde endemische fase beland. Dit betekent dat er door vaccinatie of een doorgemaakte infectie voldoende afweer is opgebouwd waardoor er nog maar weinig mensen ernstig ziek worden. De laatste coronamaatregelen en -adviezen zijn per 10 maart 2023 komen te vervallen.²

Veel onderzoeken naar het welbevinden van Nederlanders hebben laten zien dat de coronapandemie een grote sociale en maatschappelijke impact had. Mensen waren bang voor baan- en inkomensverlies. Ook verschillende GGDs in het land monitorden de impact op de geestelijke gezondheid van Nederlanders en veel respondenten gaven aan eenzaamheid te ervaren en veel vaker angstig en bezorgd te zijn over gezondheid en welbevinden van zowel zichzelf als van anderen.³ Naast de sociale impact nam ook de maatschappelijke onrust toe. Sinds de uitbraak van de pandemie kwam maatschappelijk onbehagen online en offline steeds meer aan de oppervlakte. Dit kwam tot uiting in haatreacties op sociale media en boze burgers kwamen samen in anti-lockdown-demonstraties.⁴ De coronacrisis bleef dus niet beperkt tot alleen een gezondheids crisis, maar werd ook een maatschappelijk, sociaal en economisch probleem.

Ook de kerken in Nederland ontvingen van de overheid het dringende advies zich aan te passen aan de contactbeperkende maatregelen. Zo werd geadviseerd om een beperkt aantal mensen aanwezig te laten zijn in de eredienst, moest de gemeentezang worden beperkt, vonden pastorale gesprekken bij voorkeur telefonisch plaats en werd er digitaal vergaderd. Om de evangelieverkondiging toch gaande te houden werden kerkdiensten massaal gestreamd, werd er tijdelijk niet gedoopt en bedacht men creatieve manieren om op veilige afstand de Maaltijd van de Heer te vieren.

De coronacrisis zette ook aan tot theologische reflectie. Diverse theologen hebben over de rol van de kerk in coronatijd gepleit voor een theologie van 'verduren', 'erbij blijven', 'doorstaan', niet

¹ World Health Organisation, *WHO Director-General's opening remarks*, 11-03-2020, www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020 (d.d. 29-11-2022).

² Zie de coronavirustijdlijn van de Rijksoverheid: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-tijdlijn> (d.d. 29-11-2022).

³ DienstGezondheid&Jeugdzhz, *Factsheet inwonerspanel corona en regie eigen leven – 3^e meting*, Januari 2021, <https://www.dienstgezondheidjeugd.nl/programmas-en-samenwerking/kennisprogramma/monitoring/gezondheidsmonitor-18> (d.d. 29-11-2022).

⁴ Ministerie van Justitie en Veiligheid, *Strategisch Omgevingsbeeld 2020 (Thematische) Indexkaart Maatschappelijke onrust*, 19-11-2020, <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-204aa4c6-2615-4919-8b69-a00e35fee678/pdf> (d.d. 29-11-2022).

proberen om te repareren, maar om het ‘erbij uit te houden’ en daarbij getuige te zijn van de hoop die in ons is. Voorbeelden daarvan zijn de bijdragen van de scriba van de PKN, dr. René de Reuver in de rubriek ‘protestants perspectief’ op de website van de PKN. Hij typeerde het kerkelijk leven in coronatijd als schraal en gemankeerd. Als angst en ontredding ons als kwetsbare mensen verbijsteren, zouden we verwachtingsvol onze ogen moeten opheffen naar God.⁵ De rooms-katholieke theoloog Erik Borgman gaf aan dat dit ook de boodschap was in de Rooms-Katholieke Kerk: ‘de kwetsbaarheid en de onzekerheid doorleven en de hoop belichamen’.⁶ Ook de Brits anglicaanse theoloog Tom Wright⁷ en de Amerikaans protestantse theoloog Walter Brueggemann⁸ hebben gepleit voor een meezuchten met een wereld in nood en door gebed het brengen van moeite en verdriet voor Gods troon. Wright stelt zelfs dat christenen niet geroepen zijn om de theologische waaromvraag te stellen naar het coronavirus. Christenen moeten niet willen uitleggen, maar in plaats daarvan weeklagen en van daaruit wachten op nieuwe mogelijkheden voor de kerk en voor de wereld.

Deze theologische reflectie riep bij mij de vraag op of de kerk in tijden van collectieve beperktheid en verlies niet te passief is. Is een theologie van ‘verwachten’, ‘verduren’ en ‘meezuchten’ het enige dat een kerkelijke gemeenschap te bieden heeft? En hoe kan precies uit weeklagen iets nieuws voortkomen? Hoe helpt dat verwachten en meezuchten een ontredderde, angstige en bezorgde samenleving verder? In mijn eigen kerk was men vooral gericht op het draaiend houden van de eigen gemeenschap en wilde men op zich wel een actieve rol pakken in de sociale en maatschappelijke gevolgen van de crisis, maar wist men niet goed hoe dit zou kunnen worden aangepakt. Hoe kan de kerk een significante bijdrage leveren in het ondersteunen van lichamelijke en psychische noden? Welke rol en welke houding past een geloofsgemeenschap in crisistijd?

Met deze vragen in het achterhoofd luisterde ik een podcast waarin de Brits-anglicaanse theoloog en christelijk ethicus Samuel Wells werd geïnterviewd over de coronacrisis.⁹ Deze podcast dateert uit mei 2020 en in ons land was toen de eerste golf aan coronaleed net achter de rug. Wells sprak niet zoals andere theologen in termen van bezorgdheid, ongerustheid en verduren, maar veel meer in mogelijkheden om als kerk onbevangen bezig te zijn in kerk en wereld en te genieten van de overvloed die God geeft, ook in tijden van crises. Wells lijkt hiermee antwoord te kunnen geven hoe de kerk actief haar rol kan vervullen in sociale vraagstukken die geboren worden in crisistijd. In deze thesis wil ik onderzoeken wat hiervan de zeggingskracht is en of Wells’ christelijke ethiek in staat is om op een overtuigende manier te spreken over de rol van de kerk met het oog op de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie.

⁵ Zie: <https://www.protestantsekerk.nl/series/protestants-perspectief/> (d.d. 29-11-2022).

⁶ Erik Borgman, ‘Kracht door een netwerk van zwakte’, in: *Kerk in tijden van corona: Diagnose-Dilemma-Duurzame Toekomst*, Baarn: Adveniat, 2020, p. 114.

⁷ Tom N. Wright, *God and the Pandemic – A Christian Reflection on the Coronavirus and its Aftermath*, London: SPCK Publishing, 2020, p. 45.

⁸ Walter Brueggemann, *Virus as a Summons to Faith: Biblical Reflections in a Time of Loss, Grief, and Uncertainty*, Eugene: WIPF and Stock Publishers, 2020, eBook.

⁹ Podcast with Samuel Wells (N224): ‘Improvising Faith.’ Samuel Wells. Nomad Podcasts (N223). 06-05-2020. Via www.nomadpodcast.co.uk/sam-wells-improvising-faith-n223/. (d.d. 10-05-2020).

1.2 Vraagstelling

Om te komen tot een wetenschappelijk verantwoorde onderzoeksvraag gebruik ik de ABC-formule van Wisse en Roeland. In deze formule geven A, B en C het 'waar' (A), het 'wat' (B) en het 'waarom' (C) van de onderzoeksvraag weer.¹⁰ Het 'waar' is het bredere veld van onderzoek en betreft de christelijke ethiek van de ethicus en kerkvernieuwer Samuel Wells. Het 'wat' is het onderwerp dat ik binnen het bredere veld onderzoek en betreft de rol van de kerk in de samenleving. Het 'waarom' van mijn onderzoek heb ik geformuleerd in bovenstaande probleemstelling en is de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie.

Met dit onderzoek bevind ik me op systematisch-theologisch terrein. In bredere zin is de rol van de kerk in de samenleving een ecclesiologisch of missiologisch thema, maar ik zoek de focus in de ethiek van Wells, waardoor mijn onderzoek ethisch van aard wordt. Mijn onderzoek betreft niet zozeer het theologische nadenken over kerkbegrip (ecclesiologie) of over zending (missiologie) maar over goed handelen van de kerk voor Gods aangezicht met het oog op de samenleving. Hiermee bevind ik me op het terrein van de christelijke ethiek en met name die van de ecclesiale ethiek.

Ik heb drie argumenten om Wells te nemen als focus voor mijn onderzoek. Ten eerste wordt Wells gerekend tot de kring van ecclesiale ethici, die bij uitstek de kerk als gemeenschap zien waar ethische vorming plaatsvindt.¹¹ Ten tweede kwam Wells als jonge pastor veelvuldig in aanraking met sociale en armoedevraagstukken in de samenleving.¹² Dit bracht bij hem een voortdurende theologische bezinning op gang en dit resulteerde, meer dan bij andere christelijk ethici, in diverse publicaties die gaan over de positie van de kerk in de samenleving. Ten derde heeft Wells zich in diverse publicaties en interviews uitgelaten over de positie van de kerk in het licht van de coronapandemie. Zo is *Finding abundance in Scarcity: Steps towards church transformation. A HeartEdge Handbook* (2021) onder redactie van Wells tot stand gekomen in de eerste twaalf maanden van de coronapandemie.¹³ In dit boek getuigt hij hoe hij als geestelijk leider van zijn geloofsgemeenschap St. Martin-in-the-Fields aan het Trafalgar Square in Londen de coronacrisis heeft beleefd en hoe dat zijn visie op kerkzijn heeft beïnvloed.

¹⁰ Maarten Wisse en Johan Roeland, 'Building blocks for developing a research question: The ABC-model', *Teaching Theology & Religion* 25:1 (2022), pp. 23-7.

¹¹ Herman Paul en Bart Wallet, *Oefenplaatsen: Tegendraadse theologen over kerk en ethiek*, Zoetermeer: KokBoekencentrum, 2012, eBook via amazon.de.

¹² Paul en Wallet, *Oefenplaatsen*, eBook.

¹³ Samuel Wells (ed), *Finding Abundance in Scarcity. Steps Towards Church Transformation: A HeartEdge Handbook*, Norwich: Canterbury Press, 2021.

Na deze verantwoording van onderzoeksveld en focus, kom ik in combinatie met de gedefinieerde probleemstelling tot de volgende centrale onderzoeksvraag:

Wat is de zeggingskracht van Samuel Wells' christelijke ethiek voor de rol van de kerk in de samenleving met het oog op de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie?

Om tot de beantwoording van deze centrale onderzoeksvraag te komen zal ik achtereenvolgens de volgende deelvragen onderzoeken:

1. Wat was de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie?
2. Wat is volgens Wells de rol van de kerk in de samenleving en hoe overtuigend is zijn visie?
3. Wat is volgens Wells de rol van de kerk in de samenleving in de context van de coronapandemie en hoe overtuigend is zijn visie?
4. Hoe adresseert Wells in zijn christelijke ethiek de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie en hoe adequaat is dit?

1.3 Methode en verantwoording

De methode die ik voor dit onderzoek gehanteerd heb is document- en literatuuronderzoek. Voor de eerste deelvraag heb ik wetenschappelijke publicaties en onderzoeksrapporten gebruikt die de maatschappelijke en sociale impact van de coronacrisis in Nederland weergeven. Ik heb me daarin beperkt tot de drie belangrijke onderzoeksorganen die op dit vlak actief zijn. Hun rapporten zijn gebaseerd op wetenschappelijk verantwoorde methodieken en hebben de breedte van de hele Nederlandse samenleving in het vizier gehad. Ten eerste is dit gedragswetenschappelijk onderzoek van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport in samenwerking met de Gemeentelijke Gezondheidsdiensten (GGDs) en Geneeskundige Hulpverleningsorganisaties in de Regio (GHORs). De Corona Gedragsunit van het RIVM heeft via cohortonderzoek (vragenlijsten en interviews), literatuuronderzoek en trendanalyse onderzocht hoe mensen dachten over de coronamaatregelen, wat hun drijfveren waren om zich te committeren aan deze maatregelen en wat de sociale en maatschappelijke impact hiervan is geweest.¹⁴ De tweede serie onderzoeken is van de Onderzoeksraad voor Veiligheid. Deze raad heeft de aanpak van de coronapandemie in Nederland onderzocht en in diverse deelrapporten de aanpak van deze crisis beschreven.¹⁵ Ten derde zijn diverse onderzoeksrapporten op empirisch verkregen data (veelal vragenlijsten) van het Sociaal en Cultureel Planbureau over de sociale en maatschappelijke gevolgen van de coronacrisis meegenomen.¹⁶

In mijn onderzoek heb ik deze rapporten geanalyseerd en beschreven naar de vier basisemoties: angst, boosheid, verdriet en blijdschap. Deze basisemoties komen uit de psychologie en zijn in 1969 voor het eerste beschreven door de Amerikaanse hoogleraar psychologie Paul Ekman.¹⁷ In de psychologie wordt grip op emoties gezien als belangrijke sleutel naar iemands

¹⁴ Zie www.rivm.nl/gedragsonderzoek/onderzoeken, (d.d. 21-11-2022).

¹⁵ Onderzoeksraad voor Veiligheid, 'Aanpak coronacrisis. Deel 1: tot 20 september 2020', 16 februari 2022. Onderzoeksraad voor Veiligheid, 'Aanpak coronacrisis. Deel 2: september 2020 - juli 2021', 12 oktober 2022.

¹⁶ Zie www.scp.nl/dossiers/corona/effecten-corona-op-de-samenleving (d.d. 21-11-2022).

¹⁷ P. Ekman *et al*, 'Pan-Cultural Elements in Facial Displays of Emotion', *Science* 164:3875 (1969), p. 86. Aanvankelijk beschreef Ekman nog zes aangeboren en instinctieve basisemoties, maar in latere studies is aangetoond dat voor de emoties verbazing en walging

welbevinden, terwijl in de theologie de bron voor het goede leven veelal buiten de mens wordt gezocht, namelijk in God. Het toepassen van een model uit de psychiatrie is daarom in mijn theologische onderzoek niet vanzelfsprekend. Toch meen ik voldoende argumenten te hebben om de vier basisemoties te kunnen gebruiken in mijn onderzoek. Ten eerste horen emoties bij de mens en God heeft mensen als emotionele wezens geschapen. De coronapandemie heeft vanwege de dreiging van ziekte en dood en de inperking van individuele vrijheid en activiteit invloed gehad op de gemoedstoestand van mensen en uitte zich in emoties. Ten tweede zijn deze vier basisemoties in meer studies gebruikt om de sociaal-maatschappelijke impact van de coronacrisis te duiden.¹⁸ Ten derde om de maatschappelijke en sociale ontwikkelingen door de coronacrisis naar emoties te categoriseren is dat dit past bij Wells' taalveld. Als hij in zijn werk sociale vraagstukken in de samenleving aan de orde stelt, benoemt hij hierbij voortdurend de emoties en gevoelens die bij mensen worden opgeroepen. Deze bepalen dus in grote mate het discours van Wells en het in kaart brengen van de impact van de coronacrisis aan de hand van emoties stelt mij in het onderzoek in staat om met Wells' ethiek de rol van de kerk in coronatijd af te wegen.

Met de tweede deelvraag wil ik onderzoeken wat de zeggingskracht is van Wells' christelijke ethiek voor de rol van de kerk in de samenleving en of deze visie overtuigend is. Hiervoor onderzoek ik vooral wat Wells zelf over dit onderwerp heeft geschreven in verschillende publicaties. In zijn werk onderscheid ik drie fases die samenhangen met de context waarin Wells zijn werkzaamheden heeft verricht. De eerste fase (1996-2005) is zijn werk als pastor in Britse dorpen en steden waar hij geconfronteerd werd met sociale en materiële armoede. In dit werk is Wells de waarde gaan inzien van een kerk die mensen een gemeenschap biedt. In deze context kwam zijn meest bepalende werk tot stand: *Improvisation: The Drama of Christian Ethics* (2004), een studie over hoe de kerk een gemeenschap kan worden die vol vertrouwen, zonder angst de onbekende toekomst tegemoet treedt en op een ongeremde manier in de christelijke traditie staat die doet denken aan improvisatietheater.¹⁹ In aansluiting hierop verscheen in 2006 *God's Companions: Reimagining Christian Ethics* (2006) waarin hij betoogt dat de lokale kerk de plek is waar de genade van God belichaamd wordt en waar karaktervorming door de liturgie plaatsvindt.²⁰ Zijn tweede fase (2005-2012) hangt samen met de stap naar Duke Divinity School in Durham (North Carolina, USA). In zijn werk als universiteitspredikant in Duke Chapel bleef hij voortdurend de verbinding leggen tussen de universiteit, haar kapel en de arme stad Durham. Geïnspireerd op deze Amerikaanse periode schreef Wells *A Nazareth Manifesto: Being with God* (2015).²¹ In dit boek werkte hij de thema's van *God's Companions* verder uit door te laten zien hoe de kerk op allerlei plekken overvloed kan vinden in degenen die door de wereld uitgestoten worden en hoe de kerk dicht bij die mensen in nood moet zijn. Zijn derde fase start als hij in 2017 de HeartEdge beweging vanuit de Londense kerk St. Martin-

dezelfde spiergroepen worden gebruikt als voor resp. angst en boosheid en dat er dus uiteindelijk slechts vier basisemoties zijn: angst, boosheid, verdriet en blijdschap.¹⁷ In het Nederlands worden die ook wel de 4b's genoemd: **bang**, **boos**, **blij**, en **bedroefd**. Elke emotie kan onder één van deze basis-b's ondergebracht worden.

¹⁸ IHPC. 'COVID-19 twitter analysis of how the world reacted'. 16 juli 2020. Web. Via: www.a-star.edu.sg/ihpc/news/news/publicity-highlights/covid-19-twitter-analysis-of-how-the-world-reacted. (d.d. 16-08-2022).

¹⁹ Samuel Wells, *Improvisation: The Drama of Christian Ethics* (2nd edition), Grand Rapids, Michigan: Baker Academic, 2018.

²⁰ Samuel Wells, *God's Companions, Reimagining Christian Ethics*, Oxford: Blackwell Publishers, 2006. In de Engelse literatuur wordt vaak de term 'worship' gebruikt. Dit woord is moeilijk te vertalen in het Nederlands. Ik heb gekozen om consequent het woord 'liturgie' te gebruiken.

²¹ Samuel Wells, *A Nazareth Manifesto: Being with God*, Oxford: Blackwell Publishers, 2015.

in-the-Fields opricht. Sindsdien heeft Wells vooral boeken met een visie voor kerkvernieuwing in de postmoderne tijd geschreven. Een belangrijk boek uit deze fase is: *A Future that's Bigger than the Past* (2019).²²

Met de derde deelvraag onderzoek ik hoe Wells zijn ethiek verbindt met de coronacrisis en of dit overtuigend is. In coronatijd is hij geestelijk leider van St. Martin-in-the-Fields en in drie publicaties heeft Wells expliciet zijn ervaringen in coronatijd verbonden met zijn theologische ethiek. In de bundel *Finding Abundance in Scarcity: Steps towards Church Transformation. A HeartEdge Handbook* (2021) vertelt Wells uitgebreid welke impact de coronacrisis op St. Martin-in-the-Fields heeft gehad. Zo werden in de eerste twaalf maanden alle commerciële activiteiten, zoals het café, de boekwinkel en concerten lamgelegd waardoor de banen van 75% (84) van zijn medewerkers moesten worden opgeheven. Ook de geloofsgemeenschap kon niet meer bij elkaar komen en moest zijn activiteiten volledig online vormgeven. Dit bleek juist ook ongekende nieuwe mogelijkheden te creëren waardoor veel meer mensen bereikt konden worden met het evangelie. In het boek staan ook bijdragen van andere mensen binnen St. Martin-in-the-Fields, maar het theologische en pastorale framework in verbinding met zijn theologische ethiek heeft Wells zelf verwoord in voor- en nawoord en met een uitgebreide inleiding. De inleiding is ook door Wells geschreven en is een bundeling van drie toerustingsmomenten die via Zoom gegeven zijn. Het eerste toerustingsmoment was voor collegapredikanten in centraal-Londen (12 mei 2020), het tweede voor deelnemers aan een digitaal preekfestival (29 september 2020) en het derde voor docenten en studenten van Duke Divinity School (16 november 2020). Hoofdstuk 1 bestaat uit zes preken die Wells online gegeven heeft voor de geloofsgemeenschap van St. Martin-in-the-Fields tussen 22 maart en 1 juli 2020. Voor deze onderzoeksvraag gebruik ik ook twee interviews met Wells waarin hij ook reeds vroeg in de crisis zijn ethiek verbindt met het coronagebeuren in kerk en wereld. Het eerste interview is gepubliceerd op 6 mei 2020 in de vorm van een podcast (Nomad (N223)).²³ In deze podcast worden theologen geïnterviewd over christenzijn in een postmoderne samenleving en in deze podcast vertelt Wells hoe mensen een goed leven kunnen hebben in het licht van Gods aangezicht, ondanks de coronacrisis. Een half jaar later geeft Wells een tweede interview voor het theologische tijdschrift 'Wapenveld' (2020).²⁴ Twee theologen, Tim Vreugdenhil en Wim Vermeulen, die Wells op de voet volgen, bevragen hem over zijn theologische werken *Improvisation* en *A Nazareth Manifesto* en zoeken naar verbinding met christen-zijn in de coronacrisis.

Voor de vierde deelvraag grijp ik terug op de conclusie van de eerste deelvraag. Daar onderzoek ik aan de hand van de vier basisemoties de maatschappelijke en sociale impact van de coronacrisis en in deze vierde deelvraag analyseer ik hoe Wells de emoties die in de coronacrisis dominant zijn geweest adresseert in zijn christelijke ethiek, wat hij hierover gezegd en geschreven heeft in het licht van de coronacrisis en hoe adequaat hij dit doet. Hiervoor ga ik nogmaals systematisch door de genoemde werken van Wells heen om dit op het spoor te komen. Deze analyse moet aantonen of en hoe de emoties die de coronasamenleving mede hebben vormgegeven een

²² Samuel Wells, *A Future that's Bigger than the Past: Towards the renewal of the Church*, Norwich: Canterbury Press, 2019.

²³ Nomad Podcasts, 'Improvising Faith.' Wells.

²⁴ Wim Vermeulen en Tim Vreugdenhil, 'Corona en het grote verhaal van God, Sam Wells over christen-zijn in tijden van crisis', *Wapenveld* 70:4 (2020), pp. 14-20.

duiding krijgen in Wells' christelijke ethiek en of hij daarmee overtuigend de rol van de kerk kan duiden in de ontmoeting met mensen die de sociale en maatschappelijke impact ervaren hebben van de coronapandemie.

In het laatste hoofdstuk beantwoord ik de hoofdvraag van dit onderzoek door alle antwoorden op de afzonderlijke deelvragen met elkaar te verbinden en reflecteer ik kort op de uitkomst.

1.4 Opbouw van het onderzoek

De hoofdstukindeling volgt de afzonderlijke deelvragen. Het onderzoek start met de verkenning van het probleemveld aan de hand van de basisemoties angst, boosheid, verdriet en blijdschap (hoofdstuk 2). Vervolgens analyseer ik eerst het christelijk ethische werk van Samuel Wells, wat hij zegt over de rol van de kerk in de huidige postmoderne samenleving (hoofdstuk 3) en wat Wells hierover heeft gezegd in het licht van de coronacrisis (hoofdstuk 4). In hoofdstuk 5 grijp ik terug op de emoties die prominent aanwezig waren in de coronapandemie om op te sporen hoe Wells deze emoties thematiseert in zijn werk. In hoofdstuk 6 neem ik de verschillende onderzoeksresultaten samen om te komen tot een afrondende conclusie wat de zeggingskracht is van Wells' christelijke ethiek voor de rol van de kerk in de samenleving met het oog op de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie. Tot slot evalueer ik het onderzoeksresultaat. De laatste pagina's bevatten een bibliografie.

2. SOCIALE EN MAATSCHAPPELIJKE IMPACT VAN DE CORONAPANDEMIE

Om te onderzoeken hoe de kerk zich op zijn rol kan laten aanspreken in een samenleving in coronatijd is het eerst nodig om de impact van de coronacrisis op die samenleving te onderzoeken. Dit hoofdstuk start met een algemene beschrijving hoe de coronapandemie is ontstaan en wat de gevolgen waren voor mensen die geïnfecteerd werden. Vervolgens beschrijf ik in paragraaf 2.2 hoe overheden hebben getracht om de verspreiding van het virus zoveel mogelijk te beperken of te reguleren, waarna ik in paragraaf 2.3 aan de hand van de vier basisemoties angst, boosheid, verdriet en blijdschap analyseer dat deze pandemie niet alleen een gezondheidsvraagstuk was maar ook een sociaal-maatschappelijk vraagstuk. In paragraaf 2.4 geef ik antwoord op de eerste deelvraag wat de sociale en maatschappelijke impact was van de coronapandemie in de Nederlandse samenleving.

2.1 SARS-CoV-2 dat COVID-19 veroorzaakt

In december 2019 werd het coronavirus SARS-CoV-2 voor het eerst vastgesteld in de miljoenenstad Wuhan in centraal China toen buitengewoon veel mensen zich bij het ziekenhuis meldden met een ernstige longontsteking van onbekende oorsprong. Omdat veel mensen van het eerste uur verkopers en bezoekers waren van een voedsel- en vismarkt (Huanan Seafood Wholesale Market) waar vleermuizen, slangen, civetkatten, andere wilde dieren, vissen en zeevruchten onder onhygiënische omstandigheden werden geslacht en verkocht, is het vermoeden dat daar de eerste transmissie van dier naar mens heeft plaatsgevonden en vervolgens tussen mensen onderling. Na deze uitbraak verspreidde het virus zich in hoog tempo over de rest van de wereld. Op 20 januari 2020 heeft de World Health Organisation (WHO) de uitbraak van SARS-CoV-2 tot een internationale noodsituatie op het gebied van de volksgezondheid verklaard en op 11 maart 2020 tot een wereldwijde pandemie.²⁵ Het virus veroorzaakt coronavirus disease 2019 (afgekort COVID-19) en deze ziekte wordt in de volksmond ‘corona’ genoemd. De infectie verloopt van vrij mild met als belangrijkste symptomen koorts, hoesten, kortademigheid, buikpijn, diarree, smaak- en reukzinverlies en vermoeidheid tot zeer ernstig waarbij opname op de Intensive Care (IC) nodig was. Nu ruim drie jaar na de eerst vastgestelde infectie zijn ruim 766 miljoen ziektegevallen bevestigd en als gevolg hiervan bijna 7 miljoen sterfgevallen geregistreerd.²⁶

2.2 Voorkomen verspreiding van SARS-CoV-2

Direct na het uitroepen van de internationale noodsituatie in januari 2020 heeft de WHO opgeroepen dringende en agressieve maatregelen te nemen om infecties te voorkomen en de impact te minimaliseren.²⁷ Op 28 februari 2020 werd ook in Nederland de eerste officiële besmetting vastgesteld en maatregelen werden van kracht met als doel contacten tussen mensen verregaand te beperken. Een te hoge besmettingsgraad door een ongecontroleerde circulatie van het virus zou

²⁵ World Health Organisation, *Updated WHO recommendations for international traffic*, 29 februari 2020, <https://www.who.int/news-room/articles-detail/updated-who-recommendations-for-international-traffic-in-relation-to-covid-19-outbreak> (d.d. 27-11-2022).

²⁶ Zie <https://covid19.who.int>, stand op 17 mei 2023, (d.d. 17-05-2023).

²⁷ World Health Organisation, *WHO Director-General's opening remarks—11 March 2020*, 11 maart 2020, <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020> (d.d. 29-11-22).

leiden tot overbelasting van de IC-capaciteit. Om te voorkomen dat geen adequate zorg meer geboden kon worden, kondigde het kabinet op 23 maart 2020 de eerste lockdown af. Grote bijeenkomsten werden verboden, horeca en uitgaansgelegenheden gesloten, mensen opgeroepen zoveel mogelijk thuis te werken, scholen gesloten, waardoor zij massaal overschakelden op online-onderwijs, was het openbaar vervoer alleen toegankelijk voor noodzakelijke reizen en werden strenge afstandsregels en hygiënemaatregelen afgekondigd, waaronder het bedekken van mond en neus (mondkapjesplicht) in alle openbare, overdekte ruimtes. Ook werd bezoek in verpleeghuizen niet meer toegelaten en men mocht thuis slechts één bezoeker buiten het eigen gezin ontvangen.

Na een relatief onbezorgde zomer met weinig transmissie in 2020, verslaptte de aandacht, namen vakantiegangers het virus mee terug vanuit andere delen van de wereld, en ontstonden nieuwe clusters die de verspreiding van het virus opnieuw aanjoegen. Vanaf 15 december 2020 gold daaropvolgend een tweede lockdown, die tot 4 juni 2021 geduurd heeft met maatregelen die nog steviger waren dan in de eerste (o.a. sluiting niet-essentiële winkels, instellen avondklok, negatief reisadvies voor de hele wereld).

In het najaar van 2021 waren meerdere vaccins beschikbaar en was het overgrote gedeelte van de bevolking in Nederland ingeënt. In oktober werd duidelijk dat de vaccinaties tegen het coronavirus minder effectief waren bij een besmetting met nieuwe varianten. Hierdoor namen de besmettingsgevallen weer fors toe met opnieuw overbelasting van de gezondheidszorg als gevolg. Niet-essentiële operaties moesten opnieuw worden uitgesteld, werd geen afstand houden weer strafbaar en werd de mondkapjesplicht opnieuw ingevoerd. Vanaf 28 november 2021 was het land tussen 17.00 uur en 5.00 uur in avondlockdown en vanwege de omikronvariant die besmettelijker zou zijn dan eerdere varianten, werd vanaf 19 december weer een harde lockdown ingevoerd met nagenoeg dezelfde strenge maatregelen als in de eerste lockdown. Deze variant bleek echter minder ziektelast te geven dan van tevoren gevreesd, waardoor er in januari 2022 weer versoepelingen plaats konden vinden. Op 10 januari gingen de buitenschoolse opvang, het basis- en voortgezet onderwijs weer open en in februari stapsgewijs de hele samenleving. In maart 2023 vervielen de laatste maatregelen.²⁸

2.3 Sociale en maatschappelijke effecten door de lens van de basisemoties

In de eerste weken van de coronacrisis is de infectiebestrijding allesoverheersend geweest in de advisering en besluitvorming. Pas halverwege 2020 toen de maatschappelijke weerstand tegen de corona-aanpak steeds zichtbaarder werd, en groepen burgers en professionals zich niet gehoord voelden, kwam de communicatie over de bredere sociale en maatschappelijke gevolgen van de crisis, zoals eenzaamheid, mentale gevolgen en leerachterstanden, op gang.²⁹ Deze sociaal-maatschappelijke impact analyseer ik nu aan de hand van de vier basisemoties angst, boosheid, verdriet en blijdschap.

²⁸ Rijksoverheid, *Coronavirustijdlijn*, <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-tijdlijn> (d.d. 29-11-2022).

²⁹ Onderzoeksraad voor Veiligheid, 'Aanpak coronacrisis. Deel 1: tot september 2020', p. 229.

2.3.1 Angst voor ziekte en dood, isolement en autonomieverlies

De eerste basisemotie is angst en kan gevolgen hebben voor de geestelijke gezondheid.³⁰ Hoewel een groot deel van de samenleving gedurende de crisis psychisch gezond gebleven is en weinig verandering heeft laten zien over de tijd, laten de onderzoeksrapporten zien dat angst door de coronapandemie tot meer stress en depressie heeft geleid.³¹

Ten eerste was er de angst voor ziekte en dood. Vooral in het begin van de crisis was er vanwege het onvoorspelbare verloop, met soms invaliderende of fatale gevolgen, veel angst om zelf ziek te worden of geliefden te besmetten. Omdat in het begin van de crisis de gezondheidszorg nog weinig kennis had over de ziekte, men niet goed begreep waardoor sommige mensen in veel ernstiger mate ziek werden dan anderen en zodoende niemand precies vooraf zijn of haar ziektelast kon inschatten, was men voorzichtig in de persoonlijke contacten en hield men zich aan de afstandsregels. Dit werd versterkt door een tekort aan beschermingsmiddelen in vooral verpleeghuizen en veel van deze ouderen en zwakkeren werden ongetest in quarantaine op hun kamers gelaten met veel eenzaamheid tot gevolg.³² Sinds maart 2021 nam deze angst zienderogen af, wat waarschijnlijk samenhangt met de vordering van de vaccinatiecampagne.³³ De zorg voor ernstig zieke coronapatiënten had ook invloed op het gemoed. Een systematische review en meta-analyse van 13 studies naar de mentale gezondheidstoestand van 33.062 personeelsleden in de COVID-gezondheidszorg laten zien dat zij meer terneergeslagen en angstig zijn dan hun leeftijdsgenoten in andere beroepen.³⁴ In de eerste golf was er een ernstig tekort aan medische kennis en middelen, terwijl in de derde en vierde golf vooral het personeelstekort op IC-afdelingen door uitval en uitstroom de bepalende factor was voor de overbelasting van ziekenhuizen.³⁵

Ten tweede was er angst voor isolement. De psychische impact van quarantaine en het opschorten van sociale contacten en bezigheden is groot gebleken. Dit sociale isolement, mede veroorzaakt door sluiting van verpleeghuizen, scholen, het uitgaansleven, instellingen en werkplekken zorgde voor angst, depressie, boosheid, frustratie en verving.³⁶ Normaalgesproken is het thuis privé, een plaats om te verlaten en een plek waarnaar teruggekeerd kan worden voor rust, intimiteit en geborgenheid. De pandemie zette dit idee op zijn kop: thuisblijven was opeens sterk aanbevolen door de overheid en een kwestie van fatsoen geworden en daarmee onderdeel geworden van het publieke domein.³⁷

Ten derde was er angst voor verlies van autonomie. Zo waren werknemers in sectoren die hard werden getroffen door de lockdowns angstig hun baan- en inkomen te verliezen. Ook angst voor een allesbepalende overheid groeide sterk in coronatijd. De overheid had ingrijpende maatregelen

³⁰ D. Mobbs *et al*, 'Viewpoints: Approaches to defining and investigating fear', 22:8 (2019), p. 1206.

³¹ Zie <https://www.rivm.nl/nieuws/internationaal-onderzoek-bevestigt-lockdowns-slecht-voor-veel-jongeren> (d.d. 21-11-22).

³² Onderzoeksraad voor Veiligheid, 'Aanpak coronacrisis. Deel 1', p. 53.

³³ Zie <https://www.scp.nl/actueel/nieuws/2020/12/04/nederlanders-redden-zich-tijdens-coronacrisis-maar-hebben-wel-meer-zorgen> (d.d. 21-11-22).

³⁴ S. Pappa *et al*, 'Prevalence of depression, anxiety, and insomnia among healthcare workers during the COVID-19 pandemic: a systematic review and meta-analysis', *Brain, Behavior, and Immunity* 88 (2020), pp. 901–7.

³⁵ Rapportage voor de Autoriteit Consument & Markt, 'Onderzoek naar capaciteitsvraagstukken bij ziekenhuizen: met een verdiepende verkenning naar de regio's noord Noord-Holland en Rotterdam', Amstelveen: KPMG Advisory N.V., 2020, pp. 2-3.

³⁶ Lisette Kuyper, Kim Putters, 'Zicht op de samenleving in coronatijd: Eerste analyse van de mogelijke maatschappelijke gevolgen en implicaties voor beleid', Sociaal en Cultureel Planbureau, 18-05-2020, p. 12.

³⁷ Zie <https://www.newyorker.com/news/our-columnists/how-loneliness-from-coronavirus-isolation-takes-its-own-toll> (d.d. 22-11-22).

afgekondigd en probeerde de crisis in goede banen te leiden, maar dit ging ten koste van de persoonlijke vrijheid. Ook vaccinatieangst speelde een steeds grotere rol en werd aangewakkerd door berichten dat de vaccins niet goed uitontwikkeld waren en er gezondheidsrisico's zouden zijn. Ook theorieën dat het vaccin erfelijk materiaal zou bevatten dat ingebouwd zou worden in het DNA en gezondheidsschade kan berokkenen imponeerde mensen zodat het vaccin geweigerd werd. Zelfs complottheorieën dat het vaccin een chip zou bevatten waarmee de overheid totale controle kon uitoefenen op mensenlevens deden de ronde en hadden invloed op de vaccinatiebereidheid.³⁸ Vanaf half november 2020 lieten vaccinweigerders van zich horen in de media en was er angst voor vaccinatiedwang.³⁹

Kortom, veel mensen hebben angst ervaren in de coronapandemie. In de eerste weken van de pandemie was er vooral veel angst voor de dreiging van het gevaarlijke onbekende en de mogelijkheid van ziekte en dood. Vooral kwetsbaren en ouderen werden geïsoleerd of gingen in zelfisolatie uit angst voor besmetting en de negatieve gevolgen ervan. Later in de pandemie kreeg de angst voor een allesoverheersende overheid de overhand en de veronderstelde schadelijke neveneffecten van het coronavaccin.

2.3.2 Boosheid vanwege de uitzichtloosheid en de aanpak van de crisis

De tweede basisemotie is boosheid. In de eerste maanden van de coronapandemie was de gehoorzaamheid om regels op te volgen groot, mede door angst ingegeven. Maar hoe langer die regels en de verschillende lockdowns duurden, hoe vaker het geduld plaats maakte voor boosheid. Opgelegde regels werden ervaren als belemmering van de individuele vrijheid waardoor ook de uitzichtloosheid toenam. De bedreiging van het virus zelf werd dus als minder bedreigend ervaren, terwijl tegelijkertijd de negatieve emotionele impact van de crisis toenam. Gevoelens van lichtgeraaktheid, spanning, uitzichtloosheid en het gevoel dat de politiek immuun leek te zijn voor tegenspraak, zijn gedurende de crisis gestegen. De helft van de Nederlandse bevolking gaf aan het gevoel te hebben gehad niets te hebben om naar uit te kijken.⁴⁰

Boosheid heeft vaak veel met angst te maken, want mensen die in de coronacrisis angstig waren voor ziekte en dood konden behoorlijk boos reageren op overtreders van hygiëneregels of op beleidsmakers. Hun boosheid kwam dus niet in plaats van de angst, maar hun angst leidde tot boosheid.⁴¹ Belangen van mensen die bang waren besmet te raken of anderen te besmetten botsten met belangen van hen die er moeite mee hadden om voortdurend in hun vrijheid beperkt te worden. Ook verschil van mening over de ernst van COVID-19 leidde tot onderling onbegrip en boosheid over en weer. Mensen die COVID-19 zagen als een eenvoudige seizoensgriep ergerden zich mateloos aan alle maatregelen. Ze ergerden zich ook aan alle volgzame mensen die -in hun ogen- onnadenkend deze maatregelen opvolgden, terwijl de groep mensen die de ernst van corona anders hadden beleefd zich op hun beurt weer konden opwinden over zoveel naïviteit.

³⁸ S.L. Benoit *et al*, 'The "anti-vax" movement: a quantitative report on vaccine beliefs and knowledge across social media', *BMC Public Health* 21:1 (2021), p. 6.

³⁹ Onderzoeksraad voor Veiligheid, 'Aanpak coronacrisis. Deel 2', p. 88.

⁴⁰ Onderzoeksraad voor Veiligheid, 'Aanpak coronacrisis, Deel 1', p. 14.

⁴¹ Petra Klapwijk, 'Kortje lontjes in Coronatijd', Rapport EenVandaag opiniepanel, p.5.

Boosheid is onmacht die zich uit in frustratie. Zo was er veel frustratie over de sluiting van onderwijsinstellingen. De eerste scholensluiting (maart/april 2020) was mede ingegeven door druk vanuit de maatschappij die voornamelijk door angst gedreven was, namelijk de angst om via de kinderen besmet te raken. De tweede scholensluiting (dec. 2020 – febr. 2021) leidde tot veel frustratie bij deskundigen, politici en ouders. De schade voor jongeren werd hoog ingeschat en de kansongelijkheid tussen kinderen zou worden vergroot met verdieping van mentale problemen bij kinderen die het toch al moeilijk hadden. Omdat de bereidheid om thuis te werken kleiner was dan in de eerste golf, vonden veel ouders dat hun kinderen gebruikt werden ‘als levende enkelband’, een metafoor voor het thuishouden van kinderen met als doel de ouders te corrigeren.⁴²

Er was ook veel boosheid richting de overheid. Deze was volgens sommigen te streng, lichte burgers verkeerd voor of overdreef de gevaren van het virus.⁴³ Dit gaf daling van het institutionele vertrouwen. Vanwege de opkomende onvrede met het gevoerde coronabeleid bleek dat veel Nederlanders halverwege 2021 ‘klaar waren’ met het virus. Vol ongeduld wachtten burgers op het einde van de pandemie en het opheffen van alle beperkende regels die hun waren opgelegd. Die boosheid uitte zich ook in de zogenaamde ‘avondklokrellen’ die op 21 plekken tussen 23 en 27 januari 2021 in Nederland plaatsvonden naar aanleiding van het instellen van een avondklok. Vooral in Eindhoven en Den Bosch was de schade groot. De groep relschoppers was heel divers. Sommigen wilden hun frustratie uiten over het overheidsbeleid, maar anderen deden mee uit sensatiezucht, uit pure verveling of waren erop uit om winkels leeg te plunderen.⁴⁴

Kortom, naar mate de coronapandemie voortduurde, groeide het ongeduld en de boosheid in de maatschappij. Het uiten van deze emoties leidde tot flinke polarisatie waarin veelal twee dimensies onderscheiden kunnen worden. De eerste is verschil van mening en inzicht over de aanpak, voortgang en de oplossing van de coronacrisis tussen verschillende groepen in de samenleving en de tweede betreft de tegenstellingen tussen burgers en overheden.⁴⁵ Verschil van mening tussen mensen zien sommigen als een levendige, functionerende democratie, namelijk betrokkenheid op de publieke zaak. Anderen vinden juist dat die onderlinge boosheid duidt op een falende democratie waarin deugdzaamheid ontbreekt om respectvol van mening te verschillen en er met elkaar uit te komen om samenleven mogelijk te maken. De grootmondigheid van de burger en de boosheid als publieke emotie speelt in veel meningsverschillen een grote rol waardoor discussies in groot tempo escaleren. De deugden bescheidenheid, beleefdheid, beheersing en geduld genieten heden ten dage weinig aanzien. De tweede dimensie is de tegenstelling tussen burgers en overheden waar het populisme handig gebruik van maakt. De liberale overheid wijst steeds op de eigen verantwoordelijkheid van de burger, waardoor menig burger het idee krijgt aan zijn lot te worden overgelaten. Socioloog Evelien Tonkens, hoogleraar Burgerschap en Humanisering van de Publieke Sector aan de Universiteit voor Humanistiek, noemt dit een ‘onzorgzame overheid’. Deze

⁴² Onderzoeksraad voor Veiligheid, ‘Aanpak coronacrisis, Deel 2’, p. 210.

⁴³ Mirjam de Klerk *et al.*, ‘Welbevinden ten tijde van corona: Eerste bevindingen op basis van een bevolkingsenquête uit juli 2020’, Sociaal en Cultureel Planbureau, 09-09-2020, p. 11.

⁴⁴ Hans Moors *et al.*, ‘Avondklokrellen’: lokale dynamiek in een mondiale crisis: Analyse van de ordeverstoring in vier Noord-Brabantse steden’, E;M+MA, 14-07-2022, p. 6-7.

⁴⁵ Godfried Engbersen *et al.*, ‘De ongeduldige samenleving: De maatschappelijke impact van COVID-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam & Nederland’, Erasmus School of Social and Behavioural Sciences & Kenniswerkplaats Leefbare Wijken, April 2021, p. 29.

onzorgzaamheid zet mensen continu in een vecht-of-vlucht houding, een continue alertheid. Dit draagt bij aan angst, onzekerheid en boosheid.⁴⁶

2.3.3 Verdriet om verlies

Wereldwijd zijn er miljoenen mensen overleden aan de directe gevolgen van een corona-infectie. Dit bracht veel rouw en verdriet met zich mee. Rouwen om verlies van een dierbare in coronatijd is moeilijker en gecompliceerder gebleken. Jonge mensen overleden, meerdere naaste familieleden overleden kort na elkaar, afscheidsceremonies konden alleen in kleine kring plaatsvinden en rouw- en steunbetuigingen waren afstandelijker. Familieleden, soms uit het gezin van de overledene, konden niet naar de uitvaart komen omdat ze zelf besmet waren.

Een tweede vorm van verdriet is verlies van wat eens was, maar niet meer terugkomt. Niet alleen van mensen die overleden waren moest afscheid genomen worden, maar ook van vanzelfsprekendheden in de sociale en maatschappelijke verhoudingen zijn door de coronacrisis veranderd. Ook verlies van gezondheid valt hieronder. 'Long Covid', de psychische en fysieke klachten als gevolg van een corona-infectie, depressies, vergeetachtigheid, extreme vermoeidheid en gedachten over de dood gaven emoties van bedroefdheid en rouw.⁴⁷

2.3.4 Blijdschap: elk nadeel heeft zijn voordeel

Naast maatschappelijke polarisatie was er ook saamhorigheid en solidariteit. Er zijn veel burgerinitiatieven geweest om elkaar te helpen. Nederland was altijd al een land met veel sociale cohesie en de coronacrisis heeft dat niet negatief beïnvloed.⁴⁸ Het RIVM meldde dat de crisis de toepassing van digitale technieken heeft bevorderd, waardoor minder gereisd hoefde te worden, zorg op afstand kon worden toegepast en de digitale emancipatie van ouderen heeft een enorme vlucht genomen. Ook de mogelijkheid voor thuiswerken is veel meer geaccepteerd geworden en geeft werknemers meer regie, rust en gezinstijd.⁴⁹ Als laatste positieve punt zijn de effecten op het milieu. Door minder verkeer en vliegbewegingen werd de lucht schoner en kregen dieren meer beweegruiimte. Het CBS becijferde dat de CO₂-uitstoot in het tweede kwartaal van 2020 20% lager was dan normaal.⁵⁰ Na het opheffen van vliegverboden en negatieve reisadviezen is dit effect weer weggeëbd.⁵¹

2.4 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik de maatschappelijke en sociale impact van de coronapandemie onderzocht. Ik concludeer dat de coronapandemie iedereen op een andere manier heeft getroffen en ook naarmate de tijd verstreek, veranderden de omstandigheden. Deze maatschappelijke en sociale

⁴⁶ Zie <https://www.trouw.nl/leven/waarom-zijn-we-zo-snel-boos-op-elkaar-daar-speelt-de-overheid-een-grote-rol-in~bb0f61bd/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F> (d.d. 22-11-2022).

⁴⁷ RIVM, 'LongCOVID-onderzoek' via [//longcovid.rivm.nl/about](https://longcovid.rivm.nl/about). (d.d. 22-11-2022).

⁴⁸ Lisette Kuyper en Kim Putters, 'Zicht op de samenleving in coronatijd: Eerste analyse van de mogelijke maatschappelijke gevolgen en implicaties voor beleid', Sociaal en Cultureel Planbureau, 18-05-2020. p. 19.

⁴⁹ Zie <https://www.rivm.nl/nieuws/corona-effecten-op-termijn-vooral-voor-kwetsbare-groepen-ingrijpend#:~:text=Het%20RIVM%20concludeert%20dat%20de,is%20hun%20baan%20vaker%20onzeker> (d.d. 21-11-22).

⁵⁰ Zie www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/10/uitstoot-broeikasgassen-8-procent-lager-in-2020 (d.d. 22-11-2022).

⁵¹ Zie <https://www.quest.nl/natuur/milieu/a31888923/coronavirus-stikstofcrisis-goed-voor-natuur/> (d.d. 22-11-22).

impact heb ik beschreven aan de hand van de vier basisemoties in het leven van mensen: angst, boosheid, verdriet en blijdschap. Al deze basisemoties waren in deze crisis aantoonbaar, maar ik concludeer dat er twee veelvuldig in de samenleving aanwezig waren: Nederland was bang en boos. In eerste instantie overheerste de angst voor ernstige ziekte, voor de dood, om besmet te raken of anderen te besmetten. Angst werd ook veroorzaakt door de psychologische impact van eenzame thuisisolatie en mensen waren obsessief huiverig voor een allesbepalende overheid die zonder democratische besluitvorming vrijheden van personen kon inperken. Naarmate de crisis voortduurde werd steeds vaker boosheid de uitlaatklep van deze angst. Mensen raakten gefrustreerd over de regels en voelden onmacht vanwege de uitzichtloosheid op beheersbaarheid van de infectiedruk. De boosheid uitte zich als een mobiliserende kracht gericht op zowel de onbekende medemens als de overheid.

De coronapandemie heeft in onze samenleving vooral tot angst en boosheid geleid. Een overtuigend theologisch ethisch perspectief op de rol van de kerk in een door corona getroffen samenleving dient dus minimaal te rekenen met angstige en boze mensen. Als ik wil onderzoeken wat de christelijke ethiek van Samuel Wells op dit punt te bieden heeft, dien ik eerst te onderzoeken wat zijn ethiek zegt over de rol van de kerk in de samenleving. In het volgende hoofdstuk onderzoek ik daarom eerst in algemene zin wat de christelijke ethiek van Wells zegt aangaande de rol van de kerk in de samenleving om daarna in hoofdstuk vier de toespitsing te maken naar Wells' ethiek voor de rol van de kerk in de coronasamenleving.

3. DE ZEGGINGSKRACHT VAN WELLS' CHRISTELIJKE ETHIEK VOOR DE ROL VAN DE KERK IN DE SAMENLEVING

In dit hoofdstuk onderzoek ik het onderzoeksveld van de centrale onderzoeksvraag en de focus die ik daarin heb aangebracht. Het onderzoeksveld is de rol van de kerk in de samenleving. De focus betreft Samuel Wells' christelijke ethiek. Ik richt mij in dit hoofdstuk op wat Wells zegt over de rol van de kerk in de samenleving in het algemeen en stel de vraag hoe overtuigend zijn visie is. Pas in hoofdstuk vier onderzoek ik de verbinding met de coronasamenleving.

Ik start dit hoofdstuk met de grondlijnen van Wells' christelijke ethiek. Zijn ethiek is een ecclesiale, deugdethische benadering (paragraaf 3.1). Vervolgens onderzoek ik wat deze ethiek zegt over de rol van de kerk in de samenleving volgens de periodisering die ik in de methodische verantwoording (hoofdstuk 1) heb aangegeven. Gebaseerd op de titel van Wells' belangrijkste werken noem ik de eerste periode *improvisation* (paragraaf 3.2), zijn tweede periode *being with* (paragraaf 3.3) en zijn derde periode *finding abundance in scarcity* (paragraaf 3.4). In de slotparagraaf (paragraaf 3.5) inventariseer ik de resultaten van dit hoofdstuk en formuleer ik een antwoord op de tweede deelvraag van dit onderzoek, namelijk hoe Wells' ethiek de rol van de kerk in de samenleving ziet en hoe overtuigend deze visie is.

3.1 Wells' christelijke ethiek is een ecclesiale, deugdethische benadering

3.1.1 Ecclesiaal

Allereerst schets ik de grondlijnen van Wells' ethiek. Binnen de christelijke ethiek onderscheidt hij drie benaderingen: universele, subversieve en ecclesiale ethiek. In *Introducing Christian Ethics* schrijft Wells dat dit drievoudige onderscheid geen algemeen aanvaarde manier is, maar dat het een middel is waarmee hij onderscheid wil maken tussen de belangrijkste stemmen in het veld.⁵² Wells positioneert zichzelf in de ecclesiale ethiek en wil zich hiermee onderscheiden van de andere twee benaderingen.⁵³

Onder *universele* ethiek schaarft Wells zowel de deontologische als de consequentialistische ethiek. Beide gaan over wat goed is voor iedereen volgens algemene principes. Wat goed voor de één is, is ook goed voor de ander. De deontologie gaat uit van het principe dat een handeling in lijn moet zijn met een waarde, norm of wet. Binnen de christelijke ethiek komen die óf uit Gods geopenbaarde Woord (gebodsethiek) óf worden die eigenmachtig en verstandelijk geformuleerd door weldenkende schepselen (natuurwet). Hierbij is ook de Kantiaanse categorische imperatief leidend, namelijk dat men niet moet handelen zonder dat men tegelijkertijd zou willen dat dit handelen als wet voor iedereen zou moeten gelden.⁵⁴ Het consequentialisme komt tot relatieve oordelen over goed en fout door de uitkomst van handelen te evalueren. De aandacht gaat dus van het handelen zelf, naar de uitkomst, het gevolg ervan. In een universele ethiek wordt er dus gezocht

⁵² Samuel Wells, Ben Quash, Rebekah Eklund, *Introducing Christian Ethics* (Second Edition), Hoboken: John Wiley & Sons, 2017, p. viii.

⁵³ Wells, Samuel. *God's Companions*. p. 4.

⁵⁴ Wells, Quash and Eklund, *Introducing Christian Ethics*, pp. 128-37.

naar richtlijnen en principes die iedereen kan onderschrijven, ongeacht de plaats of de situatie waar hij of zij zich in bevindt.

Onder *subversieve* ethiek verstaat Wells de ethiek die zich voornamelijk richt op de autonomie en zelfexpressie van uitgesloten en onderdrukte stemmen. Ze wil verborgen en onderdrukte stemmen naar de voorgrond halen en het perspectief van hen die leven aan de onderkant van de samenleving, of die te maken hebben met vooroordelen, achterstelling, discriminatie of uitsluiting op grond van ras, leeftijd, sekse en/of sociale klasse voor het voetlicht brengen.⁵⁵ Subversieve ethiek is eigenlijk kritiek op de universele benadering die in het algemeen als moreel handelend persoon de blanke, westerse, rijke, heteroseksuele man op het netvlies heeft en het subjectieve element van het leven negeert. Door het articuleren van verborgen en onderdrukte stemmen wil subversieve ethiek de universele ethiek onder kritiek stellen.

Wells positioneert zich in een derde benadering die hij *ecclesiale* ethiek noemt. Waar universele ethiek zich richt op het goede voor iedereen, subversieve ethiek op het particuliere perspectief van de gemarginaliseerden en verstotenen, definieert Wells ecclesiale ethiek als ethiek die veronderstelt dat ethische beslissingen voor een christen worden gevormd door een toegewijd leven in navolging van Christus, ingebed in een christelijke gemeenschap.

Zijn kritiek op deontologische en consequentistische ethiek is dat ze beide aannemen dat de focus van ethiek ligt op het moment dat de handelende persoon beslist. Ethisch handelen gaat dan volgens hem te veel over losse beslissingen op een specifiek moment zonder te rekenen met historie, traditie, de wereld waarin de handelende persoon leeft en het doeleinde (telos) waarom en waartoe er gehandeld wordt. Wells redeneert dat wanneer iemand in een crisis terechtkomt, hij eerder zal reageren vanuit gewoonte dan naar een regel of vanuit weloverwogen berekening.

Tegelijkertijd wil hij zich onderscheiden van een subversieve ethiek vanwege de antropocentrische inzet ervan. Wells wil niet de autonomie en zelfexpressie van het individu centraal stellen. Daarin is volgens Wells niet het ware geluk te vinden. Dit betekent volgens Wells niet dat er in de kerk geen plaats zou zijn voor een subversief evangelie of dat de kerk er niet zou zijn voor de gemarginaliseerden. Wells geeft aan theocentrisch te willen denken en wil niet de ervaring en het denken van onderdrukte minderheden als uitgangspunt nemen.⁵⁶ Dat besef kreeg hij als pastor in één van de armste wijken van Engeland. Daar probeerde hij de onderdrukte stemmen van zijn parochianen te articuleren. Hij miste echter een opbouwende agenda en ondervond dat hij van zichzelf niets had mee te brengen. Hij ontdekte dat zijn identiteit in zijn relatie met Christus en de kerk ligt en dat zonder de kerk zijn notie van Christus niets anders geweest zou zijn dan een projectie en reflectie van zijn eigen verlangens en verbeeldingen.⁵⁷

In zijn ecclesiale ethiek zet Wells dus theocentrisch in. En dan niet zomaar bij God in algemene zin, maar bij God die in Jezus Christus zijn diepste woord gesproken heeft en die ons zijn vriendschap aanbiedt. Wells stelt dat christelijke ethiek de studie is naar de beste menselijke reactie op Gods keus

⁵⁵ Wells, Quash and Eklund, *Introducing Christian Ethics*, pp. 159-60.

⁵⁶ Samuel Wells, 'Improvisation and Ecclesial Ethics', in: G.E. Lewis & B. Piekut (eds), *The Oxford Handbook of Critical Improvisation Studies* (Volume 1), Oxford: Oxford University Press, 2014, p. 540.

⁵⁷ Samuel Wells, 'Geloof in een seculiere tijd: Een herwaardering van christelijke ethiek', *Wapenveld* 60:6 (2010), p. 5.

om met ons te zijn in Christus Jezus.⁵⁸ Deze uitspraak baseert Wells op een uitspraak van de Zwitserse theoloog Karl Barth (1886-1968). Barth argumenteerde als reactie op de liberale theologie van zijn tijd, dat wie God willen leren kennen, zijn ogen moet richten op Jezus Christus. Barth zegt dat het Gods keus is geweest om zich te laten kennen in Jezus Christus.⁵⁹ Dit heeft Wells overgenomen voor zijn ethiek. Ethiek veronderstelt volgens Wells een relatie, een vriendschap tussen de mensheid en God die belichaamd is in Christus.⁶⁰

De belichaming van God in Christus is volgens Wells in drie vormen: door de historische figuur Jezus van Nazareth, door de Kerk en door de Eucharistie. Alle drie belichamen zij Christus. Door Jezus van Nazareth kunnen mensen verzoend worden met God in een eeuwigdurende vriendschap, in de lokale christelijke gemeenschap wordt deze vriendschap geoefend waardoor christenen tot karaktervolle mensen worden gevormd en in de Eucharistie wordt deze vriendschap gepraktiseerd door het delen van brood en wijn.⁶¹ Christenen die hun leven openen voor God in Christus, gaan steeds meer op Christus lijken en belichamen steeds meer Christus zelf.⁶²

Wells geeft aan dat zijn nadruk op het lichaam van Christus voor zijn ethiek sterk samenhangt met de anglicaanse traditie waarin hij zich beweegt. Wells wijst hierbij op het document *Lux Mundi* uit 1890 waarin elf theologen uit Oxford geprobeerd hebben de menswording van God in Jezus in de anglicaanse theologie centraal te stellen.⁶³ De ondertitel van *Lux Mundi* geeft aan dat deze theologen het christendom zien als de religie van de incarnatie: 'A Series of Studies in the Religion of the Incarnation'. De mens-/vleeswording van Jezus Christus vormt volgens hen het belangrijkste christelijke leerstuk van de christelijke religie en moet daarom de achtergrond vormen voor al het menselijk handelen.⁶⁴ Wells geeft dus aan dat hij in deze traditie staat en redeneert in deze lijn dat God niet alleen in Christus *was*, maar nog steeds *is*. Ook vandaag is Christus aanwezig in mensen, in handelingen, in gebeurtenissen, zoals God dat verkiest.⁶⁵

Kortom, Wells' ecclesiale ethiek is een theocentrische, ecclesiale ethiek. God biedt zijn vriendschap aan in en door het lichaam van Christus. De christelijke gemeente, als één van de vormen van het lichaam van Christus, is geroepen om die vriendschap te vieren en het goede leven zichtbaar te maken in de samenleving. Wat hierin het goede is, ligt niet vast volgens een bepaalde interpretatie, maar wordt steeds opnieuw en voortdurend antwoordend geformuleerd in het midden van de gemeente als reactie op wat God in zijn vriendschap aanbiedt in en door het lichaam van Christus in zijn diverse vormen. Hiermee wordt pluraliteit in wat goed is geaccepteerd. Hieruit blijkt de postliberaal-theologische inslag van Wells. In plaats dat voor ethiek een universele objectiviteit moet worden nagestreefd, wordt een waarheid omarmd die ingebed is in en voortkomt uit de relatie met God in Christus, in en door de christelijke gemeente.

⁵⁸ Wells, *God's Companions*, p. 1.

⁵⁹ Wells, Quash and Eklund, *Introducing Christian Ethics*. pp. 202.

⁶⁰ Wells, *God's Companions*, p. 1.

⁶¹ Wells, *God's Companions*, p. 43.

⁶² Wells, *God's Companions*, p. 17.

⁶³ Wells, *A Nazareth Manifesto*, pp. 17-8.

⁶⁴ Henry Scott Holland, 'Faith', in: Charles Gore (ed), *Lux Mundi: A Series of Study in the Religion of the Incarnation*, London: John Murray, 1890, p. 54.

⁶⁵ Samuel Wells, *What Anglicans Believe: An Introduction*, Norwich: Canterbury Press Norwich, 2011, p. 91-8.

3.1.2 Deugdethisch

Wells' ecclesiale ethiek is ook een deugdethische benadering. Voor Wells is niet, zoals in de universele ethiek, het beslissingsmoment zelf leidend, maar gaat alle aandacht uit naar een beslissing op grond van ingesleten deugden die in de christelijke gemeenschap zijn ontstaan.⁶⁶ Hij sluit hierbij aan bij het denken van zijn geestelijke vader Stanley Hauerwas maar ook bij andere ethici voor wie de christelijke gemeenschap en de vormende kracht van de liturgie een belangrijk uitgangspunt is voor ethisch denken.⁶⁷ Onder invloed van de liturgie vormt de kerk het karakter van haar leden zó dat ze de goede dingen voor vanzelfsprekend aannemen en het leven niet langer zien als een reeks onoplosbare dilemma's.

Ethiek gaat dus volgens Wells over karaktervorming en hier gaat tijd overheen. Het verwerven van christelijke deugden is een dynamisch transformatief proces dat meestal geleidelijk verloopt.⁶⁸ Vaak haalt Wells hier een uitspraak van de hertog van Wellington aan over de overwinning bij de slag van Waterloo: 'The battle of Waterloo was won on the playing fields of Eton'. Tijdens langdurige militaire oefeningen in Eton werden de karakters van de soldaten gevormd zodat ze op het veeleisende slagveld, op het beslissende moment, precies wisten wat ze moesten doen om de overwinning te behalen.⁶⁹ Het nemen van de juiste morele beslissing op het moment suprême is gebaat bij een intensieve oefenperiode en deze ethische karaktervorming vindt volgens Wells plaats in de christelijke gemeenschap door de liturgie.⁷⁰

De vraag is hoe deugden voort kunnen komen uit de praktijk van de liturgie en hoe de liturgie het karakter van gelovigen vormt. In *Improvisation, The Drama of Christian Ethics* beantwoordt Wells deze vraag. Hij koppelt steeds een specifieke liturgische handeling aan het ontwikkelen van bepaalde vaardigheden, het inoefenen van bepaalde deugden en het leren van een bepaalde theologische notie.⁷¹ Het voert in deze thesis te ver om dit allemaal te benoemen, daarom werk ik als voorbeeld de deugd 'geduld' uit volgens deze denkwijze van Wells. Als de gemeente gezamenlijke voorbede doet (*liturgische handeling*), leren christenen te onderscheiden wat God uit genade geven kan en dat dit op zijn tijd gebeurt. Christenen ontwikkelen de *vaardigheid* om de pijn, het lijden en de behoeften van zichzelf en van anderen te benoemen en dat voor de troon van God neer te leggen. Ze oefenen hiermee de *deugd* van geduld. Christenen leren hiermee de *theologische notie* dat Gods tijd anders is dan die van hen en dat God op zijn tijd zal voorzien.⁷²

Wells stelt dat het christelijke morele leven als vanzelfsprekend voortkomt uit de ontwikkeling van karakter en gewoontes onder invloed van de liturgie. Ik vind dat hieronder de vooronderstelling ligt dat liturgie altijd leidt tot het goede leven en dat liturgie van zichzelf dus altijd goed is. Dit wordt bevraagd door de Zuid-Afrikaanse systematisch theoloog Dirkie Smit in zijn bijdrage in *Liturgy and Ethics: What Makes Worship Good?* Hij stelt dat empirisch is vastgesteld dat kerkgang morele

⁶⁶ Wells, Samuel. 'Improvisation and Ecclesial Ethics'. pp. 539-40.

⁶⁷ Het voert te ver om in deze thesis te beschrijven op wiens schouders Wells in zijn denken staat. Hij heeft dit zelf in diverse werken uitvoerig beschreven, zoals bijvoorbeeld in: Wells, Quash and Eklund, *Introducing Christian Ethics*. pp. 200-31.

⁶⁸ Wells, *Improvisation*, p. 50.

⁶⁹ Wells, *Improvisation*, p. 53.

⁷⁰ Wells, *Improvisation*, pp. 62-64.

⁷¹ Wells, *Improvisation*, p. 62-3.

⁷² Wells, *Improvisation*, p. 62.

vorming stimuleert, maar ook dat er studies zijn die aangeven dat die correlatie er niet is en dat religie, en dus liturgie, juist tot meer intolerantie, geweld en liefdeloze veroordeling leidt.⁷³ Smit geeft aan dat het niet gaat om een bepaald effect, maar dat liturgie goed is als het zijn eigen doel vervult en dat is naast vele andere ook morele vorming. Dit impliceert tevens dat liturgie niet altijd goed hoeft te zijn. Vanuit het Oude en Nieuwe Testament noemt Smit voorbeelden van en waarschuwingen tegen manieren van liturgie die niet goed zijn en onaangenaam voor God. Hij ziet dat als een opdracht voor de kerk om zeer zelfkritisch te zijn aangaande de liturgie. Hiervoor noemt hij het adagium *lex orandi – lex credenda – lex vivendi*, waarmee aangegeven wordt dat de manier waarop wij bidden (liturgie), denken en leven elkaar voortdurend moeten bevragen en bekritisieren. Daarvoor hebben we volgens Smit de Wet van God nodig omdat die vraagt naar rechtvaardigheid en mededogen als tegenstellingen en verraad op de loer liggen.⁷⁴

Ik vind dat Wells inderdaad de indruk wekt dat liturgie altijd goed is. Ik tref bij Wells geen doordenking aan van een mogelijke slechte liturgie, hoe dat komt en wat de consequenties hiervan kunnen zijn voor de vorming van karaktervolle en deugdelijke mensen. Volgens Smit heeft een zelfkritische houding aangaande liturgie altijd de Wet nodig en dat is precies waar Wells niet aan wil. Gebodsethiek (deontologische ethiek) schaaft Wells onder de universele ethiek en dat is de vorm waar hij zich met zijn ecclesiale ethiek tegen wil afzetten. Jezus heeft over de Wet gezegd dat zij vraagt om recht, barmhartigheid en geloof (Mat. 23:23) en dat men deze dingen moet doen. Navolging van Christus betekent ook de vorming van zelfkritische vaardigheden. Ook ecclesiale ethiek heeft zelfkritiek nodig om bij tegenstellingen en verraad Gods liefdevolle stem te blijven horen die in ieder geval klinkt door de Wet.

Nu ik de grondlijnen van Wells christelijke ethiek heb geschetst (ecclesiaal, theocentrisch, denkend vanuit het lichaam van Christus, deugdethisch), onderzoek ik in de volgende paragrafen wat deze ethiek zegt over de rol van de kerk in de samenleving volgens drie concepten van Wells: *improvisation* (paragraaf 3.3), *being with* (paragraaf 3.4) en *finding abundance in scarcity* (paragraaf 3.5). Zoals ik in hoofdstuk 1 en aan het begin van dit hoofdstuk heb aangegeven volg ik hiermee de periodisering die ik in het werk van Wells heb aangebracht.

3.2 Wells' eerste periode: Ethiek als *improvisation*

In zijn eerste periode gebruikt Wells het improvisatietheater als metafoor voor ecclesiale ethiek. Hij heeft dit in 2004 gepubliceerd in zijn belangrijkste theologische werk: *Improvisation: The Drama of Christian Ethics*. Zoals theateracteurs onbevungen improviseren op een ingestudeerd theaterstuk, zo worden christenen in staat gesteld te improviseren op het script dat gevormd wordt door de Bijbel en de christelijke traditie. In deze paragraaf wil ik verhelderen hoe Wells christelijke ethiek verbindt met improvisatietheater en wat de betekenis ervan is voor de rol van de kerk in de samenleving.

⁷³ Dirkie Smit, 'What Makes Worship Good', in: P.H. Vos (ed), *Liturgy and Ethics: New Contributions from Reformed Perspectives*, Leiden: Brill, 2018, p. 26.

⁷⁴ Smit, 'What Makes Worship Good', pp. 37-40.

3.2.1 Van script naar drama en improvisatie

Zoals een theaterstuk gebaseerd is op een script, zo kent volgens Wells ook de christelijke ethiek een script. Het ligt voor de hand om hiervoor de Bijbel te nemen, maar dit vindt Wells te beperkt.⁷⁵ Als christelijke ethiek gaat over de vriendschap van God met mensen en het menselijke antwoord hierop, dan is hierover niet alleen in de Bijbel te lezen, of is dit niet alleen zichtbaar geworden in de historische figuur van Jezus Christus, maar krijgt dit voortdurend gestalte in de christelijke gemeente. Het script voor christelijke ethiek is de geschiedenis van God met mensen. Deze is niet stil komen te staan na het sluiten van de canon. De omgang van God met mensen duurt voort tot op de dag van vandaag. Wells gaat dus uit van een script dat niet afgesloten is, maar nog steeds voortduurt.⁷⁶

Op grond van het script wordt een dramastuk opgevoerd. Net als een klassiek drama ziet Wells ook het christelijke drama in vijf bedrijven, die hij de Five-Act Play noemt.⁷⁷ Het eerste bedrijf is het handelen van God in de Schepping; het tweede bedrijf is de geschiedenis van God met Israël; het derde bedrijf is het handelen van God in Jezus; het vierde bedrijf is de kerk als het lichaam van Christus op aarde en het vijfde bedrijf is het handelen van God in het eschaton. Wells ziet God als de grote dramaregisseur die schept (bedrijf 1), roept (2), zich openbaart (3), aanvuurt (4) en beëindigt (5). God verkiest en biedt voortdurend zijn vriendschap aan. Dit kwam tot uiting in de vertrouwelijke omgang in de koelte van de hof van Eden in het gesprek met mensen. Diezelfde vertrouwelijke omgang zal eens weer werkelijkheid worden in het eschaton. Tussen die twee brandpunten speelt het grote gebeuren van de wereldgeschiedenis zich af waarin God zich voortdurend toewendt naar mensen en Zijn vriendschap aanbiedt, ultiem tot uitdrukking gebracht in Jezus Christus.⁷⁸

Zoals een klassiek drama in het theater zich ontwikkelt tussen toneelspelers, zo handelt God op het wereldtoneel in toewending en interactie met mensen. Door de doop worden mensen van een one-act play in de Five-Act Play opgenomen om in het tijdsgewricht van het vierde bedrijf, de kerk als lichaam van Christus op aarde, mee te doen in Gods drama zodat ze delen in de vriendschap met God en zo karaktervolle en deugdelijke mensen worden. Mensen laten zich hierin leiden door een gelovige interactie met het script van Schrift en traditie die nog dagelijks beleefd wordt in de vriendschap tussen God en mensen. Drama is de uitvoering van deze vriendschap.⁷⁹

Vervolgens brengt Wells de improvisatiemetafoer in. Opgenomen in de Five-Act Play komen gelovigen in hun leven situaties tegen die niet beschreven staan in het script van Schrift en traditie. Net zoals acteurs in het theater op elkaar ingespeeld raken en de kunst van het improviseren leren verstaan, zo moet de kerk een gemeenschap van vertrouwen worden zodat de onbekende toekomst zonder angst tegemoet getreden kan worden.⁸⁰ De Bijbel is hierbij een richtingwijzer zodat christenen de juiste dingen als vanzelfsprekend leren beschouwen. Wells stelt dat als christenen de onbekende toekomst tegemoet gaan, gevormde praktijken en patronen hen als karaktervolle mensen het goede laten doen.⁸¹ Improvisatie draait er niet om slim, geestig, spontaan of origineel te

⁷⁵ Wells, 'Improvisation and Ecclesial Ethics', p. 540.

⁷⁶ Wells, 'Improvisation and Ecclesial Ethics', p. 541.

⁷⁷ Wells, *Improvisation*, p. 33.

⁷⁸ Wells, *Improvisation*, pp. 34-7.

⁷⁹ Wells, 'Improvisation and Ecclesial Ethics', p. 543.

⁸⁰ Wells, *Improvisation*, pp. 45-6.

⁸¹ Wells, *Improvisation*, p. 47.

zijn. In plaats daarvan moeten acteurs het script goed kennen en leren vertrouwen op aangeleerde gewoontes van zichzelf en van mede-acteurs. Het goede leven vormgeven vergt oefening. Als oefening reikt Wells de improviserende gelovige vier improvisatievormen aan. In de volgende paragraaf beschrijf ik deze vormen, die door Wells *improvisatie-activiteiten* worden genoemd.⁸²

3.2.2 Improvisatie in de praktijk

Wells argumenteert dat de improvisatiepraktijk van de kerk kan worden vormgegeven door vier improvisatie-activiteiten. Volgens Wells wordt hiermee de gelovige een enorme mogelijkheid geboden om de toekomst tegemoet te treden en aan de wereld te laten zien dat het goede leven een leven is zonder angst voor het onbekende. Wells noemt deze activiteiten: *vorming van gewoonten, statusverandering, overacceptatie en reïncorporatie*.

De eerste improvisatie-activiteit is de *vorming van gewoonten*. Zoals improviserende acteurs ook niet direct weten wat passend is om te doen, maar eerst gevormd moeten worden naar het gespeelde karakter en volgens de lijn van het script, zo moet ook het karakter van de gelovige gevormd worden door een intensieve oefenperiode. In de ontmoeting met God en met elkaar in de christelijke gemeente door de liturgie wordt de gelovige gevormd naar het beeld van Christus, om net als Hem te handelen, te denken en te zijn. Hierdoor kan de kerk een vriendschappelijke en dienstbare rol in de wereld vervullen, op duistere plaatsen zoeken naar Gods wegen, op vredelievende manier conflicten oplossen en zwakken en bedroefden ondersteunen.⁸³

Als tweede improvisatie-activiteit noemt Wells het vermogen tot *statusverandering*. In het theater wordt met de aangenomen rol voortdurend geïnteracteed. Bij improvisatie vindt er door taal en gebaar een statustransactie (een switch van hoog naar laag (of vice versa)) plaats met het doel om het dramastuk steeds gaande te houden. Zo is ook in de interactie tussen mensen die samenleven, maar ook tussen kerk en maatschappij, voortdurend sprake van status en statusverschillen. Door statusinteractie moet worden geprobeerd de onderlinge verhoudingen te beïnvloeden zodat de gewenste relatie bereikt of herbevestigd wordt. Door heel bewust een andere status te kiezen wil statustransactie bereiken dat het verhaal tussen mensen weer op gang gebracht of gehouden wordt.⁸⁴

Als derde improvisatie-activiteit noemt Wells de *overacceptatie*. In de improvisatie kan de ander, of zijn manier van interacteren, afgewezen of geaccepteerd worden. Acceptatie laat de interactie doorontwikkelen, terwijl afwijzing dit juist blokkeert. Wells vindt het accepteren van de ander niet altijd voldoende. Daarom introduceert hij de geoefende vorm van overacceptatie. Dit is een vorm van accepteren waarbij de interactie met de ander in een veel groter perspectief wordt geplaatst dan oorspronkelijk beoogd. Ook in de kerkelijke gemeente en in de samenleving komen christenen in aanraking met allerlei zaken waar ze iets van moeten vinden. Dan kan er gekozen worden om het gegevene te accepteren, af te wijzen of juist te overaccepteren. De kunst is om elk

⁸² Wells, 'Improvisation and Ecclesial Ethics', p. 545.

⁸³ Wells, *Improvisation*, pp. 62-4.

⁸⁴ Wells, *Improvisation*, pp. 75-6.

gegeven, hoe bedreigend ook, als een gift te zien en dit door overacceptatie te incasseren en ten goede om te buigen.⁸⁵

De laatste improvisatie-activiteit noemt Wells *reïncorporatie*. Tijdens improvisatietheater is het geheugen van de speler erg belangrijk om dat wat eerder ter zijde is geschoven of verloren is geraakt op een succesvolle manier opnieuw in te passen in het verhaal. Zo wordt ook de toekomst van de kerk geboren uit het verleden. Als de kerk geconfronteerd wordt met ogenschijnlijk onoverkomelijke problemen, kan heropname van afgedankte elementen uit de traditie en voorbeelden uit het verleden, hetzij goed of fout, opnieuw betekenis krijgen in het drama van God met mensen.⁸⁶

Bij Wells' improvisatie-activiteiten wil ik enkele kanttekeningen plaatsen. Ten eerste geeft Wells aan in zijn ecclesiale ethiek theocentrisch te willen denken. In het drama van de Five-Act Play, waarbij de 'aktes' stuk voor stuk daden van God betreffen, blijft Wells consequent theocentrisch. De vraag is of hij dit ook blijft volhouden als hij de improvisatiemetafoor inbrengt. Naar mijn idee komt het accent bij de improvisatie-activiteiten, vooral bij *statusverandering* en *reïncorporatie*, meer bij het kunnen van de mens te liggen. Deze zijn dus meer antropocentrisch van aard.

De vraag is dus hoe de improvisatie-activiteiten het gevolg kunnen zijn van Gods handelen die zich naar mensen toewendt en zijn vriendschap aanbiedt en hoe de liturgie de plek is waar deze gevormd, geoefend, geleerd en gevierd worden. Wells biedt geen adequaat antwoord op deze vraag. Voor *vorming van gewoonten* en *overacceptatie* geeft Wells wel aan dat onder invloed van de liturgie deugden tot ontwikkeling komen waarop deze activiteiten gestoeld zijn, maar dat maakt hij minder duidelijk voor *statusverandering* en *reïncorporatie*.⁸⁷ Deze twee improvisatie-activiteiten lijken niet voort te komen als antwoord op Gods handelen. Wells noemt weliswaar enkele Bijbelse voorbeelden, maar duidt dit niet als goddelijke gave door de vormende kracht van de liturgie.⁸⁸ Wells roept vooral christenen op om uitstekende 'statusspelers' te worden en daarin goed naar Jezus te kijken hoe Hij dat deed. Wells geeft juist toe dat statustransacties inherent zijn in elke relatie en dat de tactiek van statusverandering moet worden toegepast in elke vorm van georganiseerd samenleven, niet alleen die van de kerk.⁸⁹ Voor *reïncorporatie* komt vooral het menselijke vermogen in beeld om vergeten of terzijde geschoven elementen uit Schrift en traditie van de kerk weer in te passen. Hier kan uiteraard zegen van uitgaan voor de christelijke gemeente, maar ook hier maakt Wells niet aannemelijk dat hieraan een gave van God ten grondslag ligt of dat deze gevormd wordt door de kracht van de liturgie. Het lijkt of deze improvisatiepraktijken net zo goed de basis hadden kunnen zijn van een managementboek om elke willekeurige organisatie, waar succesvol moet worden samengewerkt verder te helpen en te laten groeien.

Daarom vindt de theoloog Jaeseung Cha het nodig om in de improvisatiemetafoor ronduit theocentrisch te blijven denken. Hij vindt niet dat de theatraliteit van de liturgie genegeerd hoeft te worden, maar dat het acteren van de gelovige altijd antwoordend moet zijn als een uitdrukking van

⁸⁵ Wells, *Improvisation*, pp. 86-8, 111-2.

⁸⁶ Wells, *Improvisation*, pp. 129-30.

⁸⁷ Wells, *Improvisation*, pp. 62-76.

⁸⁸ Wells, *Improvisation*, p. 75.

⁸⁹ Wells, *Improvisation*, p. 81.

dankbaarheid voor het leven dat God schenkt in zijn eigen drama. Hij is van mening dat in de liturgie de interactie tussen God en mensen levendig en reciprook is, maar niet symmetrisch. De liturgie wordt weliswaar door de gelovige in aanbidding, bidden en belijden actief vormgegeven, maar zijn acteren is slechts een beperkte reflectie van hoe God handelt.⁹⁰

De tweede kanttekening die ik wil plaatsen is dat de improvisatie-activiteiten niet alleen gedeeltelijk antropocentrisch van aard zijn, maar ook instrumenteel. Ze impliceren dat het goede leven altijd wel verkregen wordt mits de uitvoering van de improvisatie-activiteiten correct gebeurt. De improvisatie-activiteiten lijken hiermee effectieve instrumenten te zijn waarmee onzichtbare en boze machten bestreden zouden kunnen worden. Stefan Paas constateert dit ook in zijn boek *Vreemdelingen en Priesters* (2015).⁹¹ Hij geeft aan dat het doel van de liturgie de doxologie is, om God te prijzen en te loven vanwege zijn genade. Liturgie is een explosie van vreugde, een antwoord op niet-verdiende liefde, op gulle genade. Paas geeft aan dat christenen God niet verheerlijken om iets te bereiken of om iets teweeg te brengen, maar dat christenen geroepen zijn de vreugdevolle lofprijs aan God gaande te houden. Paas vindt deze instrumentalisering zelfs problematisch omdat christenen worden teruggeworpen op wat ze *kunnen* in plaats van wie ze *zijn* door genade. Volgens Paas zou frustratie over het niet-kunnen op termijn zelfs de doxologie kunnen ondermijnen waardoor de toewijding aan God en zijn dienst dreigt te verzaken.⁹²

Wells gebruikt in de eerste fase van zijn werk improvisatietheater als metafoor voor christelijke ethiek. Christenen worden opgenomen in het drama van God waarin Hij aan mensen zijn vriendschap aanbiedt. Als christenen de onbekende toekomst tegemoet gaan wordt drama improvisatie. Met behulp van improvisatie-activiteiten is de kerk geroepen om het goede leven te vieren en aan de samenleving te laten zien wat het betekent om zonder angst de onbekende toekomst in te gaan. Dit is kort samengevat Wells' ethiek als *improvisation*. In de volgende paragraaf beschrijf ik Wells' ethiek als *being with*.

3.3 Wells' tweede periode: Ethiek als *being with*

3.3.1 Het *being with*-concept

Het tweede concept dat Wells gebruikt in zijn ecclesiale ethiek noem ik *being with*. Ook *being with* is bedoeld als een model voor ethiek en de rol van de kerk in de samenleving. Dit concept hangt samen met Wells' tweede periode die ik in zijn werk heb waargenomen. Deze periode loopt van 2006 tot 2012 toen Wells' in Amerika woonde en werkte. In 2006 verhuisde Wells van Groot-Brittannië naar de Amerikaanse arme stad Durham. Daar werd hij geconfronteerd met veel sociale en maatschappelijke problematiek. Wells analyseerde dat er in die stad veel mensen in een maatschappelijk isolement verkeerden en dat de sociale banden achtergesteld werden, veelal in het belang van economische en politieke vooruitgang. Wells ontdekte dat veel sociale en

⁹⁰ Jaeseung Cha, 'Theatricality of Liturgy and Its Relevance to Ethics: Rehearsal, Performance, and Hypocrisy', in: P.H. Vos (ed), *Liturgy and Ethics: New Contributions from Reformed Perspectives*, Leiden: Brill, 2018, p. 95.

⁹¹ Stefan Paas, *Vreemdelingen en Priesters, Christelijke missie in een postchristelijke omgeving*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2015, eBook via amazon.de.

⁹² Paas, *Vreemdelingen en Priesters*, eBook via amazon.de.

maatschappelijke hulpverlening is gebaseerd op het oplossen van problemen van mensen die het moeilijk hebben.⁹³ Wells pleit echter in eerste instantie niet voor het vergroten van zelfredzaamheid, maar voor een manier van sociale betrokkenheid die de eenzaamheid in levens van mensen bestrijdt door het aangaan van oprechte en stimulerende vriendschappen. Hij noemt deze manier *being with*, dat in het Nederlands vertaald kan worden met *zijn met*. *Being with* is gebaseerd op de naam van God in Jezus: God met ons. Zoals God met ons is in Jezus en zijn vriendschap aanbiedt, zo is de christelijke gemeenschap geroepen om oprechte en vriendschappelijke nabijheid aan de dag te leggen met mensen die het moeilijk hebben.⁹⁴

Het *being with*-concept sluit aan bij Wells' uitgangspunt van ecclesiale ethiek. Het doel van *being with* is om als christelijke gemeenschap open te zijn naar de samenleving, de noden in de samenleving te herkennen en door ontmoeting, presentie en beschikbaarheid oprechte en stimulerende vriendschappen aan te gaan. De kerk is geroepen deze visie uit te dragen omdat volgens Wells God ook zo is. Zo heeft God Zich in de hele heilsgeschiedenis voortdurend geopenbaard als iemand die aan mensen zijn vriendschap aanbiedt en uit is op verbinding.⁹⁵ Wells verbindt dit wederom met de Five-Act Play waarin *being with* uitgedrukt wordt in het woordje 'met'. De schepping komt voort uit Gods verlangen om *met* mensen te zijn en het leven tot bloei te brengen. In het verbond met Israël is God vastbesloten om *met* Israël te zijn door bevrijding en belofte. Jezus is de duidelijkste openbaring dat God *met* ons is. Zijn naam is niet voor niets Immanuël. In de kerk zijn we *met* elkaar, *met* God en *met* onszelf waar we zien en vieren dat het herstel vorm krijgt in levens van mensen. En ook de eschatologische openbaring van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde is waar mensen ontdekken dat Gods vreugde *met* ons is als ze het eeuwige leven *met* Hem delen. Het woordje 'met' is dus volgens Wells het belangrijkste woordje binnen de theologie en zijn christenen geroepen om dit in de praktijk te brengen.⁹⁶

Being with is tevens deugdethisch van aard omdat het gaat om het aanleren van een bewuste houding van sociale betrokkenheid. Het wil het goede leven bevorderen in het omzien naar de medemens. Wells benadrukt het onderscheidende van *being with* ten opzichte van drie andere benaderingen voor sociale betrokkenheid. Hij noemt deze alternatieve benaderingen *working for*, *being for* en *working with*.⁹⁷ Volgens Wells worden deze in het maatschappelijk werk veel gebruikt, maar hij vindt ze problematisch. Ik noem nu kort deze alternatieve benaderingen en het bezwaar van Wells ten opzichte van *being with*.

De *working for*-benadering is het inzetten van vaardigheden en het creëren van mogelijkheden om voor iemand anders een probleem op te lossen. Deze benadering lijkt onmisbaar in een gezonde samenleving, maar Wells vindt deze benadering toch problematisch omdat deze niet gebaseerd is op het ontwikkelen van een oprechte en stimulerende vriendschap (*being with*). Hij vindt dat dit model uitgaat van ongelijkwaardigheid tussen de hulpgever en degene die hulp nodig heeft. Steeds worden de gebreken van de ander geaccentueerd en worden de kwaliteiten van de hulpbehoevenden niet opgemerkt of ingezet. Het risico is dat een werkelijke ontmoeting en het

⁹³ Wells, *A Nazareth Manifesto*, pp. 35-49.

⁹⁴ Wells, *A Nazareth Manifesto*, p. 47.

⁹⁵ Wells, *A Nazareth Manifesto*, p. 30.

⁹⁶ Wells, *A Nazareth Manifesto*, pp. 10-1.

⁹⁷ Wells, *A Nazareth Manifesto*, pp. 99-120.

ontwikkelen van vriendschap niet daadwerkelijk plaatsvindt. De geboden hulp sluit niet aan bij wat de ander werkelijk nodig heeft. Alle aandacht dreigt uit te gaan naar de vaardigheden, inzet en rol van degene die werkt voor de ander en met alle goede bedoelingen probeert de zelfstandigheid van de ander te vergroten.⁹⁸

Maatschappelijk werkers die de *being for*-benadering toepassen willen oprecht dat de situatie van de ander moet veranderen, maar zij willen dit op andere manieren bereiken dan door vriendschap. Het bezwaar van Wells is opnieuw dat de ander als mens niet echt in beeld komt. Men is druk met kiezen, bediscussiëren en afwegen van allerlei goede voornemens dat er uiteindelijk niets verandert. Wells erkent dat er *being for*-benaderingen zijn die helpen, zoals bidden en het geven van onderwijs, maar als dit komt in de plaats van oprechte en stimulerende vriendschappen (*being with*) dan blijft volgens Wells de hulpverlening zonder resultaat.⁹⁹

De derde vorm, *working with* is een benadering waarin de maatschappelijk werker wel degelijk aanwezig wil zijn in het leven van de ander. Er wordt een brede coalitie gesmeed tussen middelen en vaardigheden van degene die maatschappelijke betrokkenheid toont en de middelen en vaardigheden van degene die problemen ervaart. Als het nodig is kan ook de participatie worden gezocht van eventuele derde partijen die er ook belang bij hebben dat die problemen worden opgelost. De hulpbehoevende levert dus zelf een beslissende bijdrage en wordt geactiveerd zichzelf niet langer als lijdend voorwerp te zien, maar als iemand die zelf iets doet. Hoewel Wells positiever is dan over de *working for*- en *being for*-benadering problematiseert hij ook deze benadering. Hij vindt dat de aandacht voortdurend bij de tastbare resultaten, sociale verandering, stimulering, vooruitgang en overwinning ligt. Hoewel er wel wordt samengewerkt en er ruimte is voor eigen inbreng, vindt Wells dat voor deze benadering het probleem te veel leidend is. Het doel van deze benadering is het oplossen ervan en is niet gericht op het doorbreken van eenzaamheid. Wells vindt dat ook nu van echte vriendschap, met aandacht voor elkaars overvloed, creativiteit en vreugde, geen sprake kan zijn.¹⁰⁰

3.3.2 De theologische basis voor *being with*

Wells' argument is dat zoals God aan mensen zijn vriendschap aanbiedt in Christus, christenen zijn geroepen om oprechte en stimulerende vriendschappen aan de dag te leggen met mensen in de samenleving die zich in een sociaal en maatschappelijk isolement bevinden. De theologische basis voor *being with* zoekt Wells in het leven van Jezus zelf. Hij onderscheidt in Zijn leven stadia die overeenkomen met drie van de hierboven genoemde benaderingen voor maatschappelijke betrokkenheid. De periode dat Jezus in Galilea verbleef, met mensen sprak, hen genas, door zijn discipelen te roepen, te trainen, te onderwijzen en hen uit te zenden koppelt Wells aan *working with*. In de laatste week stond Jezus' leven vooral in het teken van *working for* door in Jeruzalem te lijden, sterven en weer op te staan als verzoeningswerk vóór de mensheid. *Being with* koppelt Wells aan de periode dat Jezus in Nazareth opgroeide. Deze Nazarethperiode laat volgens Wells zien dat God ten diepste mét mensen wil zijn. Nazareth staat voor het dagelijkse karakter van het leven met al zijn

⁹⁸ Wells, *A Nazareth Manifesto*, pp. 99-107.

⁹⁹ Wells, *A Nazareth Manifesto*, p. 119.

¹⁰⁰ Wells, *A Nazareth Manifesto*, pp. 113-5.

eigenaardigheden, de cyclus van het leven en de cyclus van de dag. In Nazareth was Jezus niet bezig met redden en bekrachtigen, maar om het gewone leven te leren kennen, mee te maken en dat te delen. Omdat Jezus voor het grootste deel (90%) van zijn leven tussen de mensen van Nazareth woonde, delend in hun verwachtingen en worstelingen, heeft deze periode volgens Wells theologische betekenis, ook al is er over deze periode weinig bekend. Daarom zouden christenen veel meer nadruk moeten leggen op het dicht bij mensen in nood zijn, in plaats van het jagen naar geforceerde oplossingen. Deze manier waarop God met ons in Christus is, moet volgens Wells de kern zijn voor sociale en maatschappelijke betrokkenheid in de wereld: niet langer vóór mensen werken, maar mét de mensen zijn. Het feit dat er in de Bijbel weinig bekend is over Jezus' leven in Nazareth is volgens Wells geen reden om het belang van Nazareth voor de theologie en de ethiek af te wijzen.¹⁰¹

Op originele wijze gebruikt Wells de stadia in Jezus' leven om te pleiten voor sociale en maatschappelijke betrokkenheid en met Jezus als voorbeeld vraagtekens te zetten bij de huidige aanpak van het oplossen van problemen van mensen in moeilijke en achtergestelde omstandigheden. Toch zou ik twee kanttekeningen willen plaatsen.

Ten eerste geeft Wells aan dat de sociaal-maatschappelijke benaderingen elkaar niet hoeven uit te sluiten. Zijn pleidooi is niet bedoeld om alleen maar *being with* over te houden. Ook het actief regelen en het stellen van doelen hebben nut, mits ze voorafgaan en gedragen worden door *being with*.¹⁰² Deze benaderingen willen, meer dan voor *being with* het geval is, de autonomie en zelfexpressie van uitgeslotenen stimuleren. Ze willen obstakels opruimen voor mensen die achtergesteld zijn, problemen hebben en zich aan de onderkant van de samenleving bevinden. Dit zijn handelingen die meer bij een subversieve ethiek passen. Wells schaaft de *being with*-benadering onder de noemer van ecclesiale ethiek, maar hij lijkt in deze fase minder moeite te doen om zich af te zetten tegen een subversieve ethiek zoals hij dat eerder wel deed (§3.1.1). Eerder zag hij geen heil in de subversieve ethiek vanwege de antropocentrische inzet ervan. In deze fase lijkt het erop dat bij Wells die scherpe begrenzing meer fluïde is geworden.

Ten tweede gebruikt Wells Nazareth en de tijd die Jezus daar doorbracht als theologisch fundament onder *being with*. Mijn punt is echter dat ecclesiologische ethiek en het christelijke geloof er niet geweest zouden zijn zonder *working for*. Jezus bekritiseerde immers het gevestigde Joodse gezag van Zijn tijd, Hij kwam op voor de armen en zieken en verbeeldde het Koninkrijk van God waarin andere regels gelden dan van de wereld waarin Hij mens onder de mensen werd. Als subversieveling stierf Hij aan een kruis, *werkend voor* herstel tussen God en mensen. Hierdoor vraag ik me af of het niet beter zou zijn om de theologische claim op Jezus' tijd in Nazareth te laten vallen. In mijn ogen verzwakt het zijn argumentatie en zou zijn ethiek aan helderheid kunnen winnen als Wells de theologische basis van *being with* alleen gezocht zou hebben in de aard en het karakter van God. Ook in de Galilea- en Jeruzalemperiode is alles wat Jezus gedaan heeft uiteindelijk gericht geweest op *being with*. Zo was Jezus *met* de discipelen, bewogen *met* de mensenmassa's en liet Hij in zijn onderwijs zien hoe men *met* vijanden moet zijn (Luk. 6:27-30). Zelfs aan het kruis, waar Jezus heeft

¹⁰¹ Wells, *A Nazareth Manifesto*, pp. 24-7.

¹⁰² Wells, *A Nazareth Manifesto*, p. 16.

geleden en is gestorven vóór de zonden van heel de wereld, verkoos Jezus om *met* mensen te zijn. Als mens onder de mensen bewerkte Hij verzoening zodat God en mens weer herenigd zijn. En bij zijn Hemelvaart beloofde Jezus om *met* Zijn mensen te zijn, alle dagen, tot de voltooiing van de wereld (Matt. 28:20). De theologische basis voor *being with* ligt dus al voldoende besloten in wie God zelf is. Ik vind dat Wells daar Nazareth niet voor nodig heeft.

Het doel van *being with* is om als christelijke gemeenschap open te zijn naar de samenleving, de noden in de samenleving te herkennen en door ontmoeting, presentie en beschikbaarheid oprechte en stimulerende vriendschappen aan te gaan. Als laatste wil ik Wells' derde concept voor christelijke ethiek bespreken: *Finding Abundance in Scarcity*.

3.4 Wells' derde periode: Ethiek als *Finding Abundance in Scarcity*

Terug in Groot-Brittannië werd Wells geestelijk leider van de geloofsgemeenschap St. Martin-in-the-Fields aan het Trafalgar Square in Londen. In deze derde, Londense periode (vanaf 2012) heeft Wells HeartEdge opgezet. Dit is een oecumenische beweging voor kerkvernieuwing in een postmoderne tijd. Het motto van deze beweging is om aan de wereld te laten zien dat de kerk bestaat uit mensen die het goede leven willen leven door Gods overvloed te belichamen.¹⁰³ In deze paragraaf beschrijf ik eerst wat deze overvloed inhoudt (§3.4.1) en dat de kerk in navolging van Christus dit overvloedige leven dient te belichamen (§3.4.2). Schaarste lijkt bij Wells in eerste instantie een negatieve connotatie te hebben, maar in §3.4.3 beschrijf ik dat wat de samenleving vaak aanmerkt als schaarste volgens Wells ook een onvermoede zegen kan betekenen voor de kerk.

3.4.1 Gods overvloed

Wells bedoelt met overvloed alles wat christenen nodig hebben om Gods vriendschap te beantwoorden en Hem na te volgen. Hiervoor geeft God gaven die door de praktijk van de kerk belichaamd worden. Deze praktijk definieert Wells als getuigen zijn, onderwijs geven, dopen, bidden, vriendschap sluiten, gastvrij zijn, vermanen, vergeven, belijden, lofprijzen, bijbellezen, vrede delen, avondmaal vieren, voetwassing.¹⁰⁴ Christenen worden door de liturgie en de praktijk van de kerk gevormd tot karaktervolle en deugdzame mensen die het goede doen in de samenleving en Gods overvloed tonen.

Wells gebruikt de term overvloed. Want God kan ook 'net genoeg' geven om deugdzaamheid te bevorderen. Met de term overvloed wil Wells uitdrukken dat de menselijke verbeelding te klein is om alles wat God is en te geven heeft op te nemen. God is onuitputtelijk, grenzeloze genade en peilloze liefde. Het is te veel om door het menselijke brein te bevatten en te verwerken en daarom is volgens Wells de taal van overvloed op zijn plaats.¹⁰⁵

Gods overvloed stroomt dus door de liturgie. Wells blijft ook hier theocentrisch. Het is God die zich naar mensen toewendt, gaven geeft door de liturgie en zijn vriendschap aanbiedt. Daarbij is Hij allesbehalve karig.¹⁰⁶ Wells vult deze gedachte trinitarisch in. De Vader beoogt in relatie met

¹⁰³ Wells, *A Future that's Bigger than the Past*, p. 13.

¹⁰⁴ Wells, *God's Companions*, p. 6.

¹⁰⁵ Wells, *God's Companions*, p. 7.

¹⁰⁶ Wells, *God's Companions*, pp. 6-7.

mensen te leven zodat de relatie tussen mensen onderling en met de schepping bevorderd wordt. De Zoon kwam om deze bedoeling te belichamen en zijn vriendschap aan te bieden en alles wat die bedoeling in de weg staat weg te nemen en te weerstaan. De Geest maakt het mogelijk om die vriendschap te ontvangen en uit te leven in de samenleving.¹⁰⁷

Wells focust hierbij sterk op de belichaming van Gods overvloed door Jezus. Jezus is het voorbeeld voor overvloedig leven omdat Hij voortdurend de beweging maakte van de schaarste van de ziekte, zonde en dood naar de overvloed van genezing, vergeving en wederopstanding. Een overvloedig leven is volgens Wells deelgenoot worden van de herstelde en bloeiende relatie met God, elkaar en de schepping door het werk van Christus. Zo zegt Wells dat discipelschap betekent dat mensen zich thuis weten in dat overvloedige leven en dat christelijke ethiek begint waar mensen dat overvloedige leven in praktijk brengen.¹⁰⁸

Soteriologisch gezien biedt Wells hier een nieuw perspectief. Bij Wells gaat redding niet zo zeer over het bevrijden van mensen van zonde en kwaad, maar om mensen in een hernieuwde relatie met God te plaatsen. Wells zegt dat Jezus ten diepste niet gekomen is om mensen te promoveren van oordeel van vergetelheid naar de veiligheid van de hemel, maar om Gods bedoeling van relatie tot Hem, van mensen onderling en van mensen tot de schepping te bewerkstelligen. Mensen worden uitgenodigd dat overvloedige leven, een leven zonder schaarste, te omarmen.¹⁰⁹

3.4.2 Overvloed tegenover schaarste en de rol van de kerk

In navolging van Christus is het volgens Wells dus de taak van de kerk om het overvloedige leven te bevorderen. Volgens Wells betekent dit concreet dat de kerk een gemeenschap vormt waarbij anderen tot leven komen, hun stem vinden, zich geaccepteerd voelen, aan zelfvertrouwen winnen en liefde en hoop vinden.¹¹⁰ Ook de kerk moet de beweging maken van schaarste naar overvloed. Als schaarste noemt Wells angst, uitsluiting, wanhoop, verval, defensief gedrag, ontkenning en naar binnen gericht zijn. Daartegenover plaats Wells steeds een voorstel voor de kerk om de overvloed van God in Christus te verbeelden. Zo plaats hij tegenover angst een herkenbare gemeenschap van hoop, die het bevrijdende verhaal van verzoening en genade belichamen. Tegenover wanhoop roept Wells op trouwe discipelen te zijn die ontdekt hebben hoe God zichzelf bekend heeft gemaakt in tijden van tegenspoed en die daarom optrekken met de berooiden om zo dicht bij God te zijn. Tegenover naar binnen gericht ziet Wells graag kerkgemeenschappen die als een zegen voor hun buurt en de natie worden gezien. Op deze manier kan de kerk tegenover de schaarste, getypeerd door angst, wanhoop en eenzaamheid, een door God gegeven overvloedig leven plaatsen.¹¹¹

Het woordje 'tegenover' suggereert dat Wells de rol van de kerk ziet als een tegencultuur zoals we dat zien in de meer anabaptistische kerkvisies. Dat is echter niet de visie van Wells. Wells vindt dat de kerk een alternatieve samenleving moet vormen, één die overlapt met en deelt in de ruimte van de reguliere samenleving. Als alternatieve samenleving moet de kerk een prototype zijn van wat het koninkrijk van God betekent en wat het in de meest zichtbare en tastbare vorm omvat.

¹⁰⁷ Wells, *A Future that's Bigger than the Past*, pp. 14-5.

¹⁰⁸ Wells, *A Future that's Bigger than the Past*, p. 15.

¹⁰⁹ Wells, *A Future that's Bigger than the Past*, p. 16.

¹¹⁰ Wells, *A Future that's Bigger than the Past*, pp. 20-1.

¹¹¹ Wells, *A Future that's Bigger than the Past*, pp. 63-7.

De kerk is dan volgens Wells een gemeenschap die de ruimte deelt met de seculiere samenleving maar die leeft in een andere tijd.¹¹² Die andere tijd is de toekomst van het koninkrijk van God. Volgens Wells geeft dit ontspanning. Niets of niemand, geen crisis en geen persoon, kan de kerk bedreigen, intimideren, chanteren of laten ontsporen. Alles kan veranderen, behalve dat de kerk vanwege de dood en opstanding van Christus niet uit Gods hand geroofd kan worden. Leven in een andere tijd betekent volgens Wells niet dat er geen beproevingen en uitdagingen zijn, maar dat christenen leven op het bredere canvas van het eeuwige leven. Overvloed is dat God de wereld heeft geschapen om zijn vriendschap in Christus aan te bieden zodat christenen nooit meer alleen hoeven te zijn in angst en wanhoop.¹¹³

3.4.3 Overvloed ontdekken in schaarste

Het woordpaar schaarste-overvloed lijkt in Wells' tweede (Amerikaanse) en vooral derde (Londense) periode een extra dimensie te krijgen. Schaarste is niet meer alleen iets negatiefs. Schaarste is niet alleen iets waartegenover de overvloed van Gods wereld gezet moet worden. Steeds vaker ziet Wells in de schaarste van bijvoorbeeld een crises of in levens van mensen die sociaal en maatschappelijk amper meetellen, zegeningen voor de kerk.¹¹⁴ In de schaarse omstandigheden van bijvoorbeeld een crisis kunnen mogelijkheden gezien worden en in de ontmoeting met gemarginaliseerden kunnen kwaliteiten ontdekt worden, die anders niet waren opgevallen. Deze mogelijkheden en kwaliteiten helpen volgens Wells de kerk om kerkzijn opnieuw gestalte te geven en bepalen de kerk opnieuw bij haar roeping.¹¹⁵

Wells ziet in die zegen een gestalte van *Christus met ons*.¹¹⁶ Christus komt ook tot de kerk in de ontmoeting met de gemarginaliseerden van de samenleving. Christus wordt dus volgens Wells ook belichaamd door mensen die aan de randen van de samenleving zijn: asielzoekers, kansarmen, minderbedeelden, uitgestotenen, armen.¹¹⁷ Zoals eerder gesteld verkiest God om met mensen, met de kerk te zijn in drie vormen: in de historische Jezus, in zijn gemeente en in de Eucharistie. Alle drie zijn zij vormen van het lichaam van Christus (§3.1.1). In deze derde periode komt er echter een vierde vorm bij en dat is in de gemarginaliseerden van de samenleving. Wells stelt dat als christenen moedig en nederig genoeg zijn om de ontmoeting met minderbedeelden aan te gaan, zij in hen Christus zullen ontmoeten.¹¹⁸

De vraag die hierbij opdringt is of Wells dan schaarste ziet als een geschenk van God. Ziet Wells mensen die sociaal en maatschappelijk niet meetellen als een gave van God aan de kerk? Wells geeft zelf aan dat in mensen van wie de kerk en de samenleving impliciet heeft besloten dat ze er niet toe doen, zegen brengen voor de kerk als in hen overvloed als gave van God herkend wordt.¹¹⁹

¹¹² Wells, *A Future that's Bigger than the Past*, pp. 66-7.

¹¹³ Samuel Wells, 'Finding God in Lockdown', in: S. Wells (ed), *Finding Abundance in Scarcity: Steps Towards Church Transformation*, Leiden: Brill, 2018, p. 27.

¹¹⁴ Wells, *A Nazareth Manifesto*, pp. 28-30.

¹¹⁵ Samuel Wells, 'Preface: Abundance in a Time of Scarcity', in: S. Wells (ed), *Finding Abundance in Scarcity: Steps Towards Church Transformation*, Leiden: Brill, 2018, p. xiii.

¹¹⁶ Wells, *A Nazareth Manifesto*, p. 28.

¹¹⁷ Wells, *A Nazareth Manifesto*, p. 29.

¹¹⁸ Wells, *A Nazareth Manifesto*, p. 30.

¹¹⁹ Wells, 'Preface: Abundance in a Time of Scarcity', p. xiii.

Hierbij lijkt de kerk zelf einddoel van Gods handelen te zijn in plaats van de mens die van Gods redding en genade afhankelijk is.

Wells vindt dit een armoedige redenering waarin het accent verkeerd wordt gelegd.¹²⁰ Volgens deze redenering volgt de kerk te veel de definities van schaarste en overvloed die gelden in de maatschappij. Volgens Wells neemt de kerk deze indeling vaak onbewust over. Daardoor bestaat in de kerk de reflex om de schaarste te bestrijden met bezorgdheid en liefdadigheid zonder dat we daadwerkelijk onze vriendschap aanbieden. Wells stelt dat als christenen meer bereid zouden zijn echte vriendschappen te sluiten met benadeelden, onderdrukten, gekwetsten en eenzamen, zij zullen ontdekken dat de gemarginaliseerden de kerk juist veel te bieden hebben. De kerk moet haar perceptie bijstellen waar Gods overvloed te vinden is. Volgens Wells is dit ook in de ontmoeting met de minderbedeelden.¹²¹

3.5 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik mij gericht op wat Wells in zijn ethiek zegt over de rol van de kerk in de samenleving en ik heb de vraag gesteld hoe overtuigend zijn visie is. Wells ethiek wordt getypeerd door de keuze van God om in Christus aan mensen Zijn vriendschap aan te bieden. Dit bepaalt Wells' denken over de wereldgeschiedenis, over individuele levens, over ethiek en over liturgie. In de liturgie geeft God alles wat nodig is om deze vriendschap vorm te geven waardoor christenen tot karaktervolle en deugdzame mensen worden gevormd. Christenen gaan zo steeds meer op Christus lijken en belichamen Christus zelf waardoor zij het goede doen in de samenleving.

In diverse concepten zoals improvisatietheater, nabijheid en overvloed, heeft Wells deze gedachte over christelijke ethiek vormgegeven. Gods vriendschap voor mensen wordt beleefd als drama. De rol van de kerk is om, door het hanteren van verschillende improvisatie-activiteiten, aan de samenleving te tonen dat zij vol vertrouwen is. Crises, moeilijkheden of angst bedreigen uiteindelijk niet de vriendschap die God aanbiedt aan mensen. Christenen zijn geroepen die vriendschap te belichamen door met mensen in de samenleving, vooral met de gemarginaliseerden, eerlijke en oprechte vriendschappen aan te gaan. Daardoor zullen zij onvermoede zegen ontvangen. Gods overvloed wordt niet alleen zichtbaar in de vorming van karaktervolle en deugdzame mensen, maar ook in mensen van wie de kerk en de samenleving impliciet heeft besloten dat ze er niet toe doen. Hun persoonlijkheden en kwaliteiten brengen zegen voor de kerk als in hen Gods overvloed als gave voor de kerk herkend wordt.

Wells' visie op de rol van de kerk in de samenleving dient wel op een aantal punten bijgesteld te worden. Ten eerste dreigt door de voorgestelde improvisatie-activiteiten de liturgie instrumenteel van aard te worden waarbij het niet meer gaat om de vorming van de gelovige als gave van God voor de samenleving, maar als bevestiging van wie we al zijn en wat we al doen. Deze improvisatie-activiteiten lijken ook los van de kerk toegepast te kunnen worden. Ze kunnen ook helpen bij het vormgeven van effectieve communicatie- of omgangsregels van een willekeurige instelling of bedrijf

¹²⁰ Vermeulen en Vreugdenhil, 'Corona en het grote verhaal van God: Sam Wells over christen-zijn in tijden van crisis', p. 18.

¹²¹ Vermeulen en Vreugdenhil, 'Corona en het grote verhaal van God: Sam Wells over christen-zijn in tijden van crisis', pp. 18-9.

zonder dat duidelijk wordt hoe deze activiteiten de vriendschap van God in Christus in relatie tot de christelijke gemeenschap weerspiegelen.

Ten tweede veronderstelt Wells dat liturgie altijd het goede voortbrengt, terwijl de Bijbel laat zien dat dit niet altijd het geval hoeft te zijn. Voor de vorming en het uitleven van het goede leven is ook spiegeling aan Gods goede geboden nodig. Hiervoor is een correctie vanuit de gebodsethiek (universele ethiek) noodzakelijk.

Deze grondgedachte en concepten van Wells' ethiek neem ik mee naar het volgende hoofdstuk waarin ik de zeggingskracht ervan onderzoek in het licht van de coronasamenleving.

4. WELLS' CHRISTELIJKE ETHIEK EN DE ROL VAN DE KERK IN CORONATIJD

In dit hoofdstuk onderzoek ik wat Wells in twee interviews en in de bundel *Finding Abundance in Scarcity* heeft gezegd en geschreven over de rol van de kerk in coronatijd en in hoeverre hij dit heeft verbonden met de concepten in zijn ecclesiale ethiek die ik in hoofdstuk 3 heb geanalyseerd. Deze interviews en deze bundel zijn tot stand gekomen in coronatijd zoals ik heb toegelicht in hoofdstuk 1 (§1.3, methode en verantwoording).

In paragraaf 4.1 onderzoek ik of en hoe Wells de improvisatie-activiteiten heeft toegepast. In paragraaf 4.2 onderzoek ik of en hoe Wells *'being with'* heeft verbonden met de coronatijd en in paragraaf 4.3 kom ik terug op het woordpaar schaarste-overflow en hoe dit functioneert bij Wells in de coronacontext. Ten slotte besluit ik dit hoofdstuk met paragraaf 4.4 met een antwoord op de derde deelvraag wat Wells' ethiek te zeggen heeft over de rol van de kerk in coronatijd en in hoeverre dit overtuigend is.

4.1 De improvisatie-activiteiten in coronatijd

Een basisgedachte van Wells' ethiek is dat God in Christus zijn vriendschap aanbiedt aan mensen. De interactie van God met mensen noemt Wells drama. Als mensen zich hierin laten meenemen en vol vertrouwen de onbekende toekomst in gaan, wordt drama improvisatie. In relatie tot de coronacrisis benoemt Wells in meer of mindere mate de vier improvisatie-activiteiten. In deze paragraaf bespreek ik hoe Wells deze improvisatie-activiteiten en daardoor de improvisatiemetafoor heeft weten te verbinden met de coronacrisis.

4.1.1 Vorming van gewoonten

Over vorming van gewoonten zegt Wells dat de coronacrisis een periode is waarop christenen zich in de christelijke geloofsgemeenschap al die jaren hebben voorbereid. Zonder precies te weten waarvoor ze in goede tijden hebben geoefend - door samenkomen, bijbellezen, bidden, avondmaalvieren, naar elkaar luisteren, voor elkaar zorgen en elkaar vergeven – zijn gelovigen getraind om in crisistijd de juiste dingen als vanzelfsprekend te beschouwen.¹²² Juist in crisistijd, zo geeft Wells aan, tonen ingesleten gewoontes hun kracht. De kerk kan in crisistijd laten zien waar ze al die tijd goed in is geweest en aan de samenleving laten zien dat ze zich op betrouwbare wijze zonder angst blijft richten op haar kerntaken: woordverkondiging, pastoraat en discipelschap.¹²³

Wells geeft aan dat de uitvoering van die kerntaken in coronatijd enerzijds moeilijker is geworden, maar dat er anderzijds meer mogelijkheden zijn geschapen.¹²⁴ Vanwege de coronamaatregelen waren aanpassingen nodig, zoals het verzorgen van onlinediensten en pastoraat op afstand. Daar was veel creativiteit, aanpassings- en uithoudingsvermogen voor nodig. Anderzijds is voor veel lokale kerkgemeenschappen en de noodzaak om over te gaan op onlinediensten de reikwijdte van de evangelieverkondiging veel groter geworden. Ook mensen van buiten de lokale geloofsgemeenschap of mensen die door verschillende redenen niet meer naar de kerk konden gaan,

¹²²Vermeulen en Vreugdenhil, 'Corona en het grote verhaal van God, Sam Wells over christen-zijn in tijden van crisis', pp. 15-6.

¹²³ Wells, 'Preface: Abundance in a Time of Scarcity', p. xii.

¹²⁴ Samuel Wells, 'Epilogue: Being Church in a Global Pandemic', in: S. Wells (ed), *Finding Abundance in Scarcity: Steps Towards Church Transformation*, Norwich: Canterbury Press, 2021, p. 221.

werden nu bereikt door de woordverkondiging. Ook voor het pastoraat heeft de coronacrisis juist meer tijd en mogelijkheden geschapen. Niet alleen in middelen (Zoom, Teams, Skype etc.) maar ook in gespreksonderwerpen. In crisistijd vindt niemand het vreemd dat de small-talk wordt overgeslagen en dat direct gevraagd wordt naar wat mensen meemaken, ervaren en doormaken. Wells heeft ervaren dat in de coronacrisis mensen meer tijd konden vrijmaken om te praten en dat er ook beter geluisterd werd. Bovendien bleek dat mensen online, in de vertrouwdheid van hun eigen huis, meer deelden over hun geloofsleven dan in fysieke bijeenkomsten in een omgeving waar ze zich minder op hun gemak voelen.¹²⁵

Kortom, juist in tijden van crisis worden gevormde gewoontes belangrijk en wordt de traditie in mensen weerspiegeld. Volgens Wells kan hierdoor de kerk groeien om getuige te zijn in de samenleving om zo te laten zien op welke deugden de geloofsgemeenschap al die tijd gebouwd is geweest.¹²⁶

4.1.2 Overacceptatie

In het interview in *Wapenveld* noemt Wells de improvisatie-activiteit overacceptatie. Wells zegt dat het simpelweg niemand gelukt is om de bedreigingen van de coronacrisis te blokkeren of te bevechten. Ook de kerk is dat niet gelukt. Ook zij kon, toen de coronacrisis de hele wereld stilzette, niet blijven doen alsof er niets aan de hand was of doen alsof zij het virus wel kon verslaan. Simpelweg corona accepteren zou betekenen dat in woordverkondiging en pastoraat hier en daar wat aanpassingen gepleegd zouden worden zodat de belangrijkste dingen door konden gaan. Wells geeft echter aan dat de kerk niet moet blokkeren, bevechten of accepteren maar juist moet overaccepteren. Dat betekent volgens Wells dat de kerk aan de samenleving moet laten zien dat, hoewel zij net als de wereld veel is kwijtgeraakt, een fundament blijft bieden voor het goede leven. Volgens Wells heeft de kerk door overaccepteren opnieuw ontdekt wat het in de omstandigheden van de coronacrisis betekent om tot een zegen te zijn voor heel de samenleving, namelijk door het zichtbaar maken van geloof, hoop en liefde.¹²⁷

4.1.3 Statustransactie

De kunst van statustransactie wordt door Wells in relatie tot de coronacrisis niet heel duidelijk aangehaald. Alleen in de epiloog van *Finding Abundance in Scarcity* schrijft Wells iets over de status van de kerk en hoe de coronacrisis hier invloed op heeft gehad. Hij geeft aan dat de coronacrisis een nederiger kerk heeft opgeleverd. Volgens Wells opereerden christenen voordat de coronapandemie begon vooral strategisch, maar ze hebben moeten leren steeds tactischer te worden. Hij bedoelt hiermee dat een tactische kerk veel meer openstaat voor interactie. Een strateeg opereert vanuit zijn vesting om het omliggende land te controleren, terwijl een tacticus geen uitvalsbasis heeft maar zich handhaaft door persoonlijke ontmoetingen. Ook al waren die contacten vaak lastig tot stand te brengen vanwege de beperkende maatregelen, door de crisis gedreven heeft volgens Wells de kerk

¹²⁵ Wells, 'Preface: Abundance in a Time of Scarcity', p. xi. Zie ook: Sally Hitchiner, 'Meeting God and One Another Online', in: S. Wells (ed), *Finding Abundance in Scarcity: Steps Towards Church Transformation*, Norwich: Canterbury Press, 2021, p. 62.

¹²⁶ Samuel Wells, 'Introduction: A Theological and Pastoral Framework', in: S. Wells (ed), *Finding Abundance in Scarcity: Steps Towards Church Transformation*, Norwich: Canterbury Press, 2021, pp. 22-3.

¹²⁷ Vermeulen en Vreugdenhil, 'Corona en het grote verhaal van God, Sam Wells over christen-zijn in tijden van crisis', p. 17.

geleerd om tactisch te zijn. Dit bracht onvermoede zegen want door deze statustransactie van strategisch naar tactisch heeft de kerk kunnen ervaren dat God onverwachte dingen bewerkstelligt in de ontmoeting met mensen. Wells geeft aan dat de kerk nederiger moest worden zodat God groter kon worden in levens van mensen die anders buiten het gezichtsveld van de (strategische opererende) kerk gebleven zouden zijn.¹²⁸

4.1.4 Reïncorporatie

Over *reïncorporatie*, tenslotte, zegt Wells in de Nomad-podcast dat de toekomst van de kerk wordt geboren uit het verleden. In crises kunnen mensen allerlei verliezen ervaren en daardoor de hoop verliezen, maar wie de Bijbel leest en de christelijke traditie kent zal volgens Wells een patroon herkennen en daaruit hoop putten.¹²⁹ Dat zijn verhalen die ervan getuigen dat ondanks crisis er dankzij Gods betrokkenheid zich steeds weer een weg vooruit aandient. Zo noemt Wells uit de Bijbel de gelijkenis van de koninklijke bruiloft (Mat. 22:1-14). Mensen die niet meetellen in de samenleving krijgen in deze gelijkenis een plek aan de tafel van Gods koninkrijk. Ze doen weer mee.¹³⁰ Ook noemt Wells een verhaal uit de christelijke traditie. In de crisis van oorlog en de pestepidemie van 1637 begroef de Duitse predikant Martin Rinkart soms wel 70 mensen per dag waaronder ook zijn eigen vrouw en broer. Toch werd zijn geest niet gebroken en ging hij in deze tijd van huis tot huis, zegenend, troostend en bemoedigend. Hij schreef in de hel van deze crisis de prachtigste dankliederen, waaronder *'Nun danket alle Got mit Herzen, Mund und Händen.'*¹³¹ Zulke geloofsgetuigenissen moeten volgens Wells in crises actief gereïncorporeerd worden in het geloofsleven zodat ze in het licht van de huidige problematiek nieuwe betekenis krijgen en opnieuw worden ingepast in de geloofsbeleving van mensen.¹³²

Het is bewonderingswaardig hoe Wells de improvisatiemetafoor en de -activiteiten verbindt met de coronacrisis. Toch krijg ik de indruk dat hij vindt dat dit niet voor iedereen is weggelegd. In *Finding Abundance in Scarcity* heeft Wells ook veel preken voor gemeenteleden en toerustingsmomenten voor collegapredikanten opgenomen. Deze heeft hij in coronatijd, vaak via zoomsessies, gegeven. Opvallend is dat Wells in die momenten zelf nooit een duidelijke verbinding heeft gemaakt met de improvisatie-activiteiten die hij zo belangrijk acht om in moeilijke tijden het goede leven te belichamen en te bevorderen. Hij thematiseert juist de angst onder zijn toehoorders om vervolgens aan te geven dat ze zich niet door die angst moeten laten leiden. Zo benoemt hij dat de pandemie alles heeft geïntensiveerd en met name onze diepste angst dat ons leven betekenisloos zal eindigen en dat we ons kwetsbaar en alleen voelen.¹³³ Blijkbaar is het improviserende christenleven aan weinigen gegeven en alleen bedoeld voor zeer geoefende spelers. Alleen wie het script heel goed kent, kan er los van komen om er vervolgens mee te kunnen improviseren voor een toekomst zonder zorgen en angst.

¹²⁸ Wells, 'Epilogue. Being Church in a Global Pandemic', pp. 218-222.

¹²⁹ Nomad Podcast (N223), 'Improvising Faith', 2020.

¹³⁰ Wells, 'Preface: Abundance in a Time of Scarcity', p. xiv.

¹³¹ Wells, 'Introduction: A Theological and Pastoral Framework', p. 19.

¹³² Nomad Podcast (N223), 'Improvising Faith', 2020.

¹³³ Wells, 'Introduction: A Theological and Pastoral Framework', pp. 8-14.

4.2 *Being with* in coronatijd

In coronatijd kwam het sociale leven zo goed als stil te liggen. Daarom was eenzaamheid in levens van mensen een centrale notie. Wells stelt, vooral in beide interviews, dat zijn theologie van *being with* hiervoor een oplossing biedt. Hij stelt zelfs dat de kerk, ook al zijn de omstandigheden er niet naar, niet zomaar mag accepteren dat de eenzaamheid van mensen groter wordt. De kerk is juist geroepen om presentie en nabijheid te tonen, wat er ook gebeurt. Zij moet altijd naar wegen zoeken om eenzaamheid in levens van mensen te verkleinen. Een virus mag deze roeping niet belemmeren.¹³⁴

De grote uitdaging is om presentie en nabijheid aan de dag te leggen zonder fysieke aanwezigheid of aanraking. Wells stelt in de Nomad-podcast dat *being with* dimensies kent waarvoor fysieke nabijheid niet noodzakelijk is. Zo noemt Wells in de podcast *samenzijn, samenwerking, aandacht, vreugde en mysterie* als niet fysieke vormen van nabijheid.¹³⁵ Zo kan dimensie *samenzijn* ook via digitale ontmoeting vorm krijgen via bijvoorbeeld Skype, Zoom of Teams. Wells heeft ervaren dat mensen opener zijn en meer over zichzelf vertellen achter een beeldscherm in een eigen vertrouwde omgeving dan wanneer de ontmoeting plaats vindt op een onbekende plek of in een vreemd kerkgebouw.¹³⁶ Hierdoor kan de christelijke gemeenschap opbloeien en een geestelijke vorm van ontmoeting en samenzijn worden gestimuleerd. Voor *samenwerking* is fysieke nabijheid evenmin nodig. In coronatijd werden mensen tot *samenwerking* ingeschakeld om bijvoorbeeld streaming van kerkdiensten en andere kerkelijke bijeenkomsten mogelijk te maken. Een ander voorbeeld is dat gemeenteleden werden ingeschakeld om boodschappen voor elkaar te doen. Zo werden gaven ontdekt die eerder in de christelijke gemeente niet zo nodig waren.¹³⁷ Een derde dimensie is *aandacht*. Door het wegvallen van allerlei taken in coronatijd kon veel meer tijd en *aandacht* gegeven worden aan de sociale contacten in bijvoorbeeld telefoongesprekken of virtuele ontmoetingen. Aandacht heeft te maken met inleven, met attent zijn, het scheidt gemeenschap en samenwerking. Daarmee wordt het gebied achter het interpersoonlijke betreden, waarbij mensen echt deel konden gaan uitmaken van elkaars omstandigheden zodat een nieuw web van relaties kon worden opgebouwd. Deze dimensie van nabijheid noemt Wells *mysterie*, een diep respect voor elkaar dat erop wijst dat de waarde van een persoon niet te herleiden is tot welke combinaties van functies dan ook en zelfs onherleidbaar is tot de bron van zijn inzichten, verlangens en gevoelens.¹³⁸

Kortom, Wells geeft aan dat als fysiek samenkomen niet mogelijk is, de waardigheid van mensen centraal moet blijven staan, niet om wat ze hebben of om wat ze kunnen, of om wat ze vanwege de crisis niet meer hebben of mogen, maar om wat ze zijn en betekenen. Door het schenken van aandacht, het bevorderen van samenwerking en iets proeven van het mysterie van relaties wordt geluk ervaren door elkaar te zien als waardevolle aanvulling op het eigen bestaan waarbinnen men zich aan elkaar geeft in oprechte belangstelling en vriendschap. Dit noemt Wells de dimensie

¹³⁴ Nomad Podcast (N223), 'Improvising Faith', 2020.

¹³⁵ Nomad Podcast (N223), 'Improvising Faith', 2020. Wells introduceert in deel III van *A Nazareth Manifesto – Being With God* acht aspecten van *being with*, die steeds op elkaar voortbouwen, in elkaar opgaan, elkaar vergroten en verrijken. Zo laat Wells zien dat *being with* opgebouwd is uit lagen waarbij de volgende laag de voorgaande omvat. Het ideaal is volgens Wells om de bovenste laag (glorie) te bereiken als meest ideale vorm van *being with*.

¹³⁶ Hitchiner, 'Meeting God and One Another Online', p. 62.

¹³⁷ Hitchiner, 'Meeting God and One Another Online', p. 62.

¹³⁸ Hitchiner, 'Meeting God and One Another Online', p. 62.

vreugde.¹³⁹ Wells geeft door deze ontleding in verschillende dimensies aan dat *being with* zeer goed niet-fysiek ingevuld kan worden en dat de kerk in coronatijd zich juist moet richten op de niet-fysieke kanten. De kerk kan zich simpelweg niet onttrekken aan z'n roeping om nabijheid te tonen als het op het fysieke vlak moeilijker is geworden.¹⁴⁰

Deze creatieve ontleding van het *being with*-concept vraagt om waardering, maar het is de vraag of de fysieke dimensies van *aanwezigheid* en aanraking zomaar weggelaten kunnen worden. Wells gaat voorbij aan het feit dat de niet-fysieke dimensies van *being with* om onderling vertrouwen vraagt. Er moet volledig vertrouwen zijn om *being with* in al zijn dimensies goed gestalte te kunnen geven. Wells pleit in coronatijd voor trouw en vertrouwen¹⁴¹, maar uit onderzoek uit de sociale wetenschappen laat namelijk zien dat vertrouwen alleen goed gelegd kan worden als er sprake is van fysieke nabijheid en de mogelijkheid bestaat om elkaar echt letterlijk in de ogen te kunnen kijken.¹⁴² Dit was in coronatijd lang niet altijd mogelijk. Hierdoor blijft eenzaamheid bestaan en blijft er een gemankeerde vorm van nabijheid over. Dit is de pijn van de coronacrisis die ook Wells niet kan verhelpen.

4.3 Overvloed en schaarste in coronatijd

Ten derde onderzoek ik hoe Wells overvloed blijft zien ondanks de schaarste van de coronapandemie. In hoofdstuk 3 heb ik aangetoond dat het woordpaar overvloed-schaarste bij Wells op twee manieren functioneert.

De eerste manier is dat Gods overvloed via de praktijk van de kerk door christenen omarmd en bevorderd moet worden. Deze overvloed staat tegenover de schaarste die wordt ervaren in levens van mensen, in de kerk en in de samenleving. In paragraaf 4.3.1 onderzoek ik wat Wells hierover gezegd en geschreven heeft in het licht van de coronacrisis.

De tweede manier is dat schaarste ook tot zegen kan zijn voor de kerk. Schaarste gebeurtenissen, waar in principe niemand op zit te wachten, kunnen nieuw licht werpen op kerkzijn. Mensen van wie de kerk en/of de samenleving impliciet heeft besloten dat ze er niet toe doen, brengen zegen voor de kerk als in hen de overvloed als gave van God herkend wordt. In paragraaf 4.3.2 beschrijf ik de onvermoede zegeningen die Wells in coronatijd aanwijst.

4.3.1 Gods overvloed zichtbaar blijven maken in coronatijd

In *Finding Abundance in Scarcity* doet Wells verslag wat voor hem en de geloofsgemeenschap van St. Martin-in-the-Fields de consequenties waren van de coronacrisis. Veel activiteiten konden niet doorgaan en betaalde medewerkers kregen ontslag.¹⁴³ In deze snel veranderende wereld heeft Wells gepleit voor trouw en vertrouwen. Hij zegt dat de kerk, wat er ook gebeurt, trouw moet zijn en blijven in woordverkondiging, pastoraat en discipelschap, in welke vorm dan ook. Online is veel mogelijk en

¹³⁹ Hitchiner, 'Meeting God and One Another Online', p. 62.

¹⁴⁰ Nomad Podcast (N223), 'Improvising Faith', 2020.

¹⁴¹ Wells, 'Preface. Abundance in a Time of Scarcity', pp. 21-3.

¹⁴² Godfried Engbersen, 'De maatschappelijke impact van Covid19: Sociologie van een pandemie' in: Stéfanie André, Tim Reeskens, Beate Völker (red.), *De Sociologie en de Pandemie: Inzichten en Vooruitblik na Twee Jaar Coronacrisis*, Tilburg: Open Press Tilburg University, 2022, p. 172.

¹⁴³ Wells, 'Preface: Abundance in a Time of Scarcity', pp. viii-x.

ook zonder fysieke aanraking, gepaste afstand en mondkapjes kunnen veel praktijken vormgegeven worden, mits met wat creativiteit. Kerken moeten altijd, zelfs als letterlijk de deuren gesloten moeten blijven, hun spreekwoordelijke deuren openhouden. Juist in tijden van crisis is het onverminderd van belang dat Gods overvloed via de praktijk van de kerk blijft stromen. De kerk moet, ondanks alles, naar wegen blijven zoeken om die praktijk en de liturgie uit te blijven voeren.¹⁴⁴

Volgens Wells moet de kerk niet ontkennen dat er gevaar is en dat aangaande het coronavirus ook gemeenteleden ernstig ziek kunnen worden of zelfs kunnen overlijden. De kerk moet net als de samenleving reageren op overheidsbepalingen die de verspreiding van het virus moeten tegengaan. Ook de kerk heeft moeten zoeken naar alternatieven voor kerkdiensten, onderwijs, diaconaat en pastoraat. Wells geeft aan dat alles kan veranderen, maar dat het meest belangrijke is dat ze moet blijven uitdragen dat christenen niet gedreven worden door angst, maar door vertrouwen. Volgens Wells is er iets dat nog veel besmettelijker is dan het virus en dat is de liefde van God die in vriendschap wordt aangeboden aan mensen door de liturgie. Juist in tijden van gebrek is de kerk geroepen om de overvloed van God zichtbaar te blijven maken.¹⁴⁵

Gods overvloed betekent dus meer dan goed organisatietalent of veerkrachtige kerk. Het gaat Wells om Gods gaven zoals vreugde, vrede, geloof, hoop en liefde. Deze gaven worden belichaamd door de praktijk van de kerk. De kerk is geroepen om via de liturgie en haar praktijk de aanwezigheid van Christus op aarde vorm te geven. Op deze manier biedt God zijn vriendschap aan, of er nu een ziekmakend coronavirus rondwaart of niet. De kerk is blijvend geroepen om die vriendschap zichtbaar te maken in de samenleving, vooral als die geconfronteerd wordt met angst, ziekte en dood.

4.3.2 Herkennen van overvloed in de schaarste van de coronatijd

De schaarste van de coronapandemie vindt Wells verschrikkelijk en benoemt hij als een complete nachtmerrie.¹⁴⁶ Toch geeft hij aan dat vanwege de pandemie mensen en mogelijkheden in het vizier kwamen die anders onopgemerkt zouden zijn gebleven.

In *Finding Abundance in Scarcity* staan veel ervaringen van voorgangers en van gemeenteleden in St. Martin-in-the-Fields die in de schaarste van de coronapandemie schoonheid, waarheid en goedheid hebben gevonden in mensen.¹⁴⁷ Ik noem drie voorbeelden. Ten eerste popten er verborgen talenten op doordat in de coronapandemie opeens andere vaardigheden werden gevraagd. Technici en mensen met organisatietalent waren nodig om kerkelijke activiteiten via digitale middelen te verzorgen.¹⁴⁸ Ten tweede konden mensen die beperkingen kennen en niet in staat waren de reguliere diensten te bezoeken, zoals chronisch zieken, gehandicapten, psychisch zieken (mensen met mensen-, gebouwen- of pleinvrees), via de digitale middelen meedoen met online erediensten en gesprekskringen. Hun geloofs- en levenservaringen die anders zijn dan die van mensen die deze beperkingen niet kennen, en eerder niet zijn gehoord, konden gedeeld worden tot

¹⁴⁴ Wells, 'Preface. Abundance in a Time of Scarcity', pp. 21-3.

¹⁴⁵ Wells, 'Preface. Abundance in a Time of Scarcity', p. 22.

¹⁴⁶ Wells, 'Epilogue. Being Church in a Global Pandemic', p. 222.

¹⁴⁷ Wells, 'Preface: Abundance in a Time of Scarcity', p. xi.

¹⁴⁸ Nomad Podcast (N223), 'Improvising Faith', 2020.

opbouw van de gemeente.¹⁴⁹ Ten derde konden gaven en talenten van mensen, zoals ritueel bloemschikken, schilderen en zingen via de online-middelen aan een veel groter publiek getoond worden dan wanneer de creaties alleen in de kerkzaal zouden staan. Artiesten hebben vaak een bijzondere kijk op geloof en maatschappij en hun creatieve stem kon digitaal met een breed publiek worden gedeeld en besproken.¹⁵⁰

Opvallend is dat voor al deze ervaringen het internet essentieel is. Al deze online-ontmoetingen hadden niet plaats kunnen vinden zonder het internet. Bovendien waren zonder het internet in coronatijd al deze mensen (technici, organisatietalent, mensen met beperkingen, mensen met bijzondere gaven en talenten) onzichtbaar gebleven. In coronatijd en onder contactbeperkende maatregelen bleek digitalisering dus essentieel te zijn om verbinding mogelijk te maken. Hieruit zou geconcludeerd kunnen worden dat Gods grootste gave aan de mensheid het internet is. In coronatijd tref ik echter deze gedachte niet aan bij Wells. Enkele jaren eerder, in 2016 schreef hij in *How Then Shall We Live?* dat internet zijn goede, maar ook zijn duistere kanten kent.¹⁵¹ Digitalisering kan ook leiden tot polarisatie en uitsluiting. Digibeten en mensen die het ontbreekt aan middelen zoals een deugdelijke computer, camera of stabiele wifi blijven aan de zijlijn staan. De kerk moet volgens Wells uiteraard vooral de goede mogelijkheden gebruiken om te verbinden, uit te dagen, te verbinden en te verrijken.¹⁵² Wells noemt internet echter nergens een gave van God, maar een middel van mensen waarmee het evangelie verspreid kan worden.¹⁵³

Dit brengt mij wel op de vraag waarom Wells de verbindingen die via online ontmoetingen tot stand gebracht zijn ziet als Gods overvloed en niet als handig omgaan met en op de juiste tijd inzetten van middelen. In Nederland is in coronatijd ook een bundel met essays verschenen met als thema: *Kerk in tijden van Corona*.¹⁵⁴ In deze essays worden ook mogelijkheden, kansen en ontdekkingen voor de kerk besproken, waarbij de auteurs spreken over tasten naar goede en zwakke punten, herkennen van knelpunten en zoeken naar duidelijkheid. Ze spreken echter niet zo nadrukkelijk, zoals Wells dat wel doet, over de overvloed van God in mensen en middelen te midden van de schaarste van de coronapandemie. De vraag is waarom Wells dit Gods overvloed noemt.

Hoewel Wells dit niet uitgebreid beargumenteert moet het antwoord worden gevonden in het tweede theologische grondbeginsel van HeartEdge.¹⁵⁵ Het tweede grondbeginsel is dat God aan de kerk alles geeft wat nodig is om Hem te volgen. Niet wij mensen bepalen wat de kerk nodig heeft, maar God doet dat. Als God geeft, dan gebeurt dat overvloedig vanwege Zijn onmetelijke genade en onuitputtelijke liefde. Vaak is dat in de vorm van hen die aan de rand van de samenleving zijn. Als de kerk dit niet ziet, dan is er misschien wel een coronapandemie nodig om de kerk daarbij te bepalen en haar ogen te openen voor hoe God werkt.¹⁵⁶ Daarom noemt Wells dit Gods overvloed. Wells stelt

¹⁴⁹ Fiona MacMillan, 'Recentring Disability', in: S. Wells (ed), *Finding Abundance in Scarcity: Steps Towards Church Transformation*, Norwich: Canterbury Press, 2021, pp. 152-4.

¹⁵⁰ Jonathan Evens, 'The Virtual Gift of Art', in: S. Wells (ed), *Finding Abundance in Scarcity: Steps Towards Church Transformation*, Norwich: Canterbury Press, 2021, p. 115.

¹⁵¹ Samuel Wells, *How Then Shall We Live?: Christian Engagement with Contemporary Issues*, Norwich: Canterbury Press, 2016, p. 93.

¹⁵² Wells, *How Then Shall We Live?*, p. 93.

¹⁵³ Wells, *How Then Shall We Live?*, p. 94.

¹⁵⁴ Leo Fijen (ed), *Kerk in tijden van corona: Diagnose-Dilemma-Duurzame Toekomst*, Baarn: Adveniat, 2020.

¹⁵⁵ Het eerste grondbeginsel van HeartEdge is dat Gods mensen dichter bij God leven in tijden van schaarste dan in tijden van overvloed.

¹⁵⁶ Wells, *finding Abundance in Scarcity*, p. xiii.

dat door Gods overvloed de kerk voortdurend en opnieuw bij haar kerntaak en missie bepaald wordt: om te vieren, te genieten en te belichamen dat God met mensen is, wie die mensen ook zijn, en Zijn vriendschap aan te bieden.

4.4 Conclusie

In dit hoofdstuk stond de deelvraag centraal hoe Wells zijn ethiek heeft verbonden met de coronapandemie en hoeverre dit overtuigend is. De hoofdboodschap van Wells is dat de kerk zich niet moet laten verlammen door een virus of door wat dan ook. Wat er ook in de wereld gebeurt, de christelijke geloofsgemeenschap moet zich niet laten verlammen door angst, maar vol vertrouwen blijven uitzien naar het koninkrijk van God. Hiervoor heeft de christelijke gemeente al die jaren geoefend om in tijden van crisis te laten zien op welke deugden zij is gebouwd. De kerk is geroepen om presentie en nabijheid te tonen, wat er ook gebeurt. Zij moet altijd naar wegen blijven zoeken om eenzaamheid in levens van mensen te verkleinen, wat er ook gebeurt. De liturgie en de praktijk van de kerk moet, hetzij met aanpassingen, ten uitvoer worden gebracht omdat hieruit Gods overvloedige gaven zichtbaar worden, wat er ook gebeurt. Zelfs een ziekmakend virus kan en moet dit alles niet tegenhouden. Juist in crisistijd wordt de kerk opnieuw bepaald bij overvloed die vaak in mensen, die in de samenleving niet zo meetellen, aanwezig is. God geeft die overvloed zodat de kerk opnieuw bepaald wordt bij haar missie: met mensen zijn in hun allerdiepste nood.

Minder overtuigend is Wells in zijn eigen toerusting voor collegapredikanten en gemeenteleden waarin hij onvoldoende de improvisatiekunst voor de kerk in coronatijd voor het voetlicht weet te brengen. Hij thematiseert juist de angst en wekt de suggestie dat een leven zonder angst in coronatijd alleen bedoeld is voor zeer geoefende improvisatiespelers. Verder geeft hij aan dat in coronatijd de kerk onaflatend *zijn met* in praktijk moet brengen, ook als fysieke nabijheid niet mogelijk is. Hierbij lijkt hij echter voorbij te gaan aan het feit dat nabijheid gedragen moet worden door vertrouwen en dat dit vaak alleen ontstaat in de fysieke nabijheid.

Nu ik Wells' concepten in relatie tot de coronatijd heb beschreven, onderzoek ik in het volgende hoofdstuk de zeggingskracht ervan met het oog op de sociale en maatschappelijke impact van de coronacrisis.

5. ANGST EN BOOSHEID IN WELLS' CHRISTELIJKE ETHIEK

In dit hoofdstuk onderzoek ik in hoeverre Wells de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie adresseert en hoe adequaat hij dit doet. Deze impact heb ik in hoofdstuk 2 beschreven aan de hand van de vier basisemoties: angst, boosheid, verdriet en blijdschap. Ik heb daar geconcludeerd dat de coronapandemie in de Nederlandse samenleving in eerste instantie vooral tot veel angst heeft geleid, maar dat dit naar mate de pandemie voortduurde veranderde in boosheid. In dit hoofdstuk wil ik onderzoeken hoe Wells de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie die in de samenleving tot angst en boosheid heeft geleid, in zijn christelijke ethiek adresseert. Hiertoe analyseer ik in paragraaf 5.1 wat Wells in zijn hoofdwerken zegt over angst en in paragraaf 5.2 over boosheid. In paragraaf 5.3 diep ik de conclusies van 5.1 en 5.2 verder uit in het licht van Wells' ecclesiale ethiekbenadering. In paragraaf 5.4 wordt een antwoord geformuleerd op de vierde deelvraag of en hoe Wells de impact van de coronapandemie in het vizier heeft, gedefinieerd in de termen van angst en boosheid.

5.1 Angst in Wells' christelijke ethiek

In relatie tot de christelijke ethiek van Wells is in de vorige hoofdstukken de notie angst al verschillende keren in beeld gekomen. In deze paragraaf wil ik dit samenbrengen en onderzoeken hoe Wells in zijn belangrijkste werken angst gethematiseerd heeft en dit verbonden heeft met de angst die in de samenleving aanwezig was in coronatijd.

Angst is volgens Wells vooral een negatieve emotie.¹⁵⁷ Het houdt mensen gevangen in een vreugdeloos leven.¹⁵⁸ Wells noemt verschillende angsten waar mensen tijdens hun leven mee te maken kunnen krijgen zoals angst voor de dood, angst voor autonomieverlies, angst voor eenzaamheid, angst voor pijn en lijden en angst voor vernedering.¹⁵⁹ Deze angsten maken in mensen een verlangen wakker naar hoop en bemoediging. Als vindplaats voor hoop en bemoediging wijst Wells naar de christelijke gemeenschap. Want in de kerk klinkt het evangelie van verzoening en genade dat mensen bevrijdt van angst en daardoor van een vreugdeloos leven.¹⁶⁰

In relatie tot de drie concepten van ethiek zegt Wells ten eerste dat angst een showstopper is voor improvisatie. Mensen zijn bang om fouten te maken en geven zich niet onbevangen over aan de speelsheid die nodig is voor improvisatie. Daar zijn deugden voor nodig, die geoefend worden in de liturgie. Een belangrijke deugd hiervoor is vertrouwen. Daarom vindt Wells dat de oefening door de liturgie het antwoord is op angst. In een vierende en dankende gemeenschap leren mensen vol vertrouwen de onbekende toekomst zonder angst tegemoet te treden.¹⁶¹

Ten tweede gaat het om het concept nabijheid en presentie. Wells geeft aan dat mensen het moeilijk vinden om nabijheid en betrokkenheid op levens van anderen aan de dag te leggen. Want hoe vaker mensen in hun leven geconfronteerd worden met eenzaamheid, des te meer worden

¹⁵⁷ Het positieve dat Wells over angst meldt is dat het blootlegt wat en wie we liefhebben. We zijn angstig om wat of wie we liefhebben te verliezen. Een wereld zonder angst zou een wereld zonder liefde zijn. Samuel Wells, *Be Not Afraid – Facing Fear With Faith*, Grand Rapids: Brazos Press, 2011, p. 11.

¹⁵⁸ Wells, *Improvisation*, p. xi.

¹⁵⁹ Wells, *Improvisation*, p. 109.

¹⁶⁰ Wells, *A Future that's Bigger than the Past*, pp. 130-1.

¹⁶¹ Wells, *Improvisation*, p. xi; Wells, *God's Companions*, p. 208-9.

daarmee hun eigen angsten voor een eenzaam bestaan geactiveerd. Daarom ontlopen mensen liever de eenzamen en de gemarginaliseerden als remedie voor hun eigen angsten.¹⁶² Door de liturgie verdwijnt deze angst echter en worden christenen gevormd tot goed gezelschap die zich willen verbinden. Hierdoor wordt de vriendschap van God in Christus belichaamd in de nabijheid met mensen die het zelf niet redden.

Ten derde koppelt Wells in *Finding Abundance in Scarcity* angst aan schaarste. Mensen die in angst leven zien vaak alleen de tekorten en de schaarste, terwijl Gods overvloed voor het grijpen is. Zo zagen Adam en Eva door de woorden van de listige slang alleen nog maar wat niet mocht, terwijl ze nog steeds omringd waren door de tuin van overvloed. Dit leidde ertoe dat de vertrouwelijke omgang tot een web van angst en schaarste werd (Gen. 3).¹⁶³ De kerk dient het vreugdevolle, overvloedige leven te belichamen tegenover een vreugdeloos leven dat gevangen zit in angst. In de diepste angst komt Jezus tot mensen als een voortdurende weg van menswording. Dit gebeurt in de Schriften, in inzichten, in beelden, in woorden, in wijsheid en vriendelijkheid, gepraktiseerd en belichaamd door de christelijke gemeente.¹⁶⁴

Nu ik het thema angst in Wells werk kort beschreven heb, beschrijf ik wat Wells in relatie tot de coronapandemie over angst geschreven heeft. Hij heeft het over een collectieve angst in de coronasamenleving. Een angst dat er onvoldoende middelen beschikbaar zouden zijn om eenzaamheid, ziekte en dood te voorkomen. Ook schrijft hij dat mensen bang waren voor het verlies van autonomie bij een allesoverheersende en allesbepalende overheid.¹⁶⁵ Tegenover de angst van de coronapandemie plaatst Wells de hoop van Gods koninkrijk met zicht op herstel van relaties door verbinding en gemeenschap. De rol van de kerk is om die hoop te belichamen, de onderlinge gemeenschap te bevorderen en de verbinding met en de betrokkenheid op de samenleving te blijven vormgeven.¹⁶⁶ De overtuiging die bij Wells de boventoon voert is dat liefde sterker is dan de dood, sterker dan angst. God biedt in Christus uit liefde Zijn vriendschap aan en daarom hoeft men nu niet en nooit meer bang te zijn.¹⁶⁷ Daarom kan de kerk een betrouwbare metgezel zijn in een coronasamenleving die eenzaamheid ervaart en angst heeft voor de dood. Angst hoort niet bij de christelijke gemeenschap, maar zij leeft uit volledig vertrouwen dat de toekomst in Gods handen ligt.¹⁶⁸

5.2 Boosheid in Wells' christelijke ethiek

In hoofdstuk 2 concludeerde ik dat naarmate de coronacrisis voortduurde steeds vaker boosheid de uitlaatklep werd van angst. Mensen raakten gefrustreerd over de regels en voelden onmacht vanwege de uitzichtloosheid op beheersbaarheid van de infectiedruk. De boosheid uitte zich als een mobiliserende kracht gericht op zowel de onbekende medemens als de overheid. In tegenstelling tot

¹⁶² Wells, *A Nazareth Manifesto*, pp. 83-4.

¹⁶³ Wells, 'Preface: Abundance in a Time of Scarcity', p. xii.

¹⁶⁴ Wells, *Be Not Afraid*, p. 16.

¹⁶⁵ Wells, 'Finding God in Lockdown', p. 25.

¹⁶⁶ Wells, 'Finding God in Lockdown', p. 10-1.

¹⁶⁷ Wells, 'Finding God in Lockdown', p. 26.

¹⁶⁸ Wells, 'Preface: Abundance in a Time of Scarcity', p. xii, 4.

angst is boosheid geen nadrukkelijk thema bij Wells. Zoals hij angst typeert, voortkomend uit de confrontatie met eenzaamheid, ziekte, het onbekende en de dood, zo adresseert hij niet nadrukkelijk de boosheid in de samenleving.

Op slechts twee plekken maakt Wells in zijn werk een opmerking over boosheid. De eerste is in *Improvisation: The Drama of Christian Ethics* waar hij bespreekt hoe de liturgie karaktervolle mensen voortbrengt. Als christenen elkaar de vredegroet brengen bij de maaltijd van de Heer, worden deugden ontwikkeld zodat met boosheid kan worden omgegaan. Deze deugden betreffen genade, verdraagzaamheid, nederigheid, eerlijkheid, geduld en moed.¹⁶⁹ De tweede plek is in relatie met de coronacrisis. Op 29 maart 2020 heeft Wells gepreekt over Joh. 11: 1-45 en zijn preek is opgenomen in *Finding Abundance in Scarcity*. Daarin argumenteert hij dat emoties geconditioneerd worden door levenservaring en dat daarom iedereen anders reageert op een nieuwe levenssituatie. Zo is in coronatijd niet iedereen even angstig of boos. Zo was in Joh. 11 Martha boos en Maria angstig vanwege het overlijden van Lazarus. Martha eiste in haar boosheid een antwoord waarom Jezus er niet was toen Hij nodig was. Maria bleef in haar angst in haar huis opgesloten en kwam zelf niet in beweging. Ze was niet in staat om iets te zeggen, behalve dat háár broer haar ontnomen is. Jezus is assertief richting de boze Martha en compassievol voor de angstige Maria. In dit verhaal staat niet alleen Lazarus op, maar ook Martha uit de gebroken relatie vanwege haar boosheid en Maria uit haar isolerende depressie. Jezus geeft in onze boze en angstige coronasamenleving, zo concludeert Wells, mensen nieuwe kracht om met Hem op te staan in een nieuw leven.¹⁷⁰

Wells positioneert met zijn ecclesiale ethiek de kerk nadrukkelijk in de samenleving om daar betekenisvol te zijn, maar hij spreekt nauwelijks over boosheid. Hierdoor lijkt de zeggingskracht van Wells voor de rol van de kerk in een samenleving waarin veel boosheid is, beperkt te zijn. Het is de vraag of een gelovige improvisatie op Schrift en traditie ook werkt om boosheid te laten verdwijnen of hoe improvisatiepraktijken behulpzaam kunnen zijn om beter om te gaan met frustratie. Dezelfde vraag geldt voor *being with*. Biedt een ethiek van *zijn met* voldoende handvatten om de kerk een trouwe metgezel te laten zijn voor boze mensen? En tenslotte, hoe kan een ethiekbenadering met nadruk op overvloed een adequaat antwoord zijn op boosheid?

5.3 Verbeelding hoe en of boosheid bij Wells een plaats kan hebben

Omdat boosheid niet of nauwelijks een onderwerp is in Wells' ecclesiale ethiekbenadering wil ik in deze paragraaf een poging doen om te verbeelden hoe de boosheid van de coronasamenleving gezien kan worden in het licht van zijn christelijke ethiek en hoe Wells hier woorden aan had kunnen geven. Hierdoor komen tegelijkertijd de tekortkomingen van Wells' christelijke ethiek aangaande de rol van de kerk in het licht van de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie aan de orde.

5.3.1 Boosheid als negatieve emotie die beheerst en vermeden moet worden

Net als angst zou Wells boosheid kunnen zien als een negatieve emotie die beheerst en vermeden moet worden. In de christelijke traditie wordt boosheid (woede, toorn) gezien als één van de zeven

¹⁶⁹ Wells, *Improvisation*, p. 63.

¹⁷⁰ Wells, 'Finding God in Lockdown', in: Wells (ed.), *Finding Abundance in Scarcity*, pp. 28-32.

hoofdzonden die een heilig en vroom christenleven belemmeren. Ook de apostel Paulus riep de eerste christenen op aan boosheid geen plaats te geven (Ef. 4:31 en Kol. 3:8), omdat dit niet bijdraagt aan de opbouw van het geloof en van de gemeente.

Boosheid bouwt dus niet op en staat hiermee haaks op Wells' deugdethische benadering. Deze benadering is dat God in de liturgie alles geeft wat nodig is om christenen te vormen tot deugdzaam mensen. Boosheid belemmert dus deze vorming. In Jak. 1:19-20 staat dat de mens traag moet zijn in het kwaad worden omdat boosheid niets voortbrengt dat wat in de ogen van God rechtvaardig is. Boosheid brengt dus geen goede daden en gedachten voort en staat haaks op de bevordering van het goede leven zoals Wells beoogt met zijn ecclesiale ethiek.

Volgens Jakobus belemmert boosheid ook vriendschap. Christelijke ethiek is volgens Wells het handelen van de mens als reactie op Gods keuze om in Christus aan mensen Zijn vriendschap aan te bieden. Christenen moeten als karaktervolle mensen deze vriendschap belichamen in de samenleving (§3.1). In Jak. 1:21 wordt boosheid tegenover zachtmoedigheid, mildheid, vriendelijkheid geplaatst. Boosheid is dus contraproductief in het belichamen van die vriendschap.

Wells schrijft over boosheid die bestreden moet worden en ziet haar als een negatieve emotie (§5.2). Als ik verbeeld hoe Wells' christelijke ethiek over boosheid eruit zou zien, dan zou Wells kunnen beargumenteren dat boosheid vriendschap blokkeert. Als christenen boos zijn, dan zou het belichamen van de vriendschap die God in Christus aan mensen aanbiedt moeilijker zijn of in het geheel niet lukken. Wells zou de drie concepten van christelijke ethiek, *improvisation*, *being-with* en *finding abundance in scarcity* als volgt kunnen laten gelden.

Ten eerste, improvisatie. Door de liturgie zou de gelovige moeten leren zijn boosheid te bedwingen door deugden te ontwikkelen zoals genade, verdraagzaamheid, nederigheid, eerlijkheid, geduld en moed. Hiermee kan boosheid in toom gehouden en geëlimineerd worden. De improvisatie-activiteiten kunnen hierbij behulpzaam zijn. Boosheid kan beteugeld worden door *vorming van gewoonten*. Als onder invloed van de liturgie deugden gevormd worden kan geleerd worden boosheid in toom te houden. Voor de praktijk van *overacceptatie* en *statustransactie* is communicatie en verbinding noodzakelijk. Door deze praktijken toe te passen kan boosheid bij de gelovige zelf en degene met wie hij interacteert voorkomen of getemperd worden. De improvisatiepraktijk *reïncorporatie* geeft gelegenheid om te leren van eerdere periodes van boosheid in eigen leven of in levens van anderen die geleid hebben tot allerlei ellende en narigheid.

Ten tweede, in het geval van Wells *being with*-theologie, past boosheid niet bij nabijheid en presentie. De boosheid in de coronasamenleving leidde vooral tot polarisatie, verwijten en onbegrip en deze boosheid is in staat om relaties te beschadigen. Wells' ethiek suggereert om als kerk pogingen te doen om de boosheid in de coronasamenleving te benoemen, te bezweren en om te buigen naar verbinding, nabijheid en presentie.

Ten derde zou Wells boosheid kunnen typeren als schaarste. De boosheid van mensen als reactie op de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie komt voort uit onmacht en controleverlies van hun eigen leven. De rol van de kerk is niet om deze schaarste te benadrukken, maar de overvloed van Gods genade en bevrijding en de hoop van Zijn Koninkrijk daar tegenover te stellen.

5.3.2 Boosheid als kracht

Boosheid is niet louter alleen iets negatiefs, maar kent ook positieve en sterke kanten. Zo wordt in de Bijbel, met name in het Oude Testament vaak uitgesproken dat God boos is (en zelfs de sterkere vormen hiervan zoals woede, toorn, gramschap). In Ex. 32 wil God het volk Israël in zijn toorn vernietigen vanwege het aanbidden van een gouden kalf (Ex. 32:10). Ook de verwoesting van de tempel in Jeruzalem en de Babylonische ballingschap waren het gevolg van Gods woede vanwege het ongeloof van de koningen van Juda (1 Kon. 24:20). In de psalmen wordt Gods woede gelinkt aan zijn rechtvaardigheid en genade en om het volk dichter bij Hem te brengen. Ook de vier evangelisten in het Nieuwe Testament vertellen over Jezus' woede als hij de geldwisselaars het tempelplein afjaagt (Mat. 21:12-13). Boosheid is hier geen negatieve emotie vanwege gekwetste gevoelens, maar is er één uit liefde voor gerechtigheid als reactie op de zonde. Zo kan boosheid ook gezien worden als een kracht om onrecht te duiden en misstanden aan de kaak te stellen.

Wells zou boosheid ook als kracht kunnen duiden. Daarvoor zou hij ter inspiratie in gesprek kunnen gaan met Thomas van Aquino. Wells verwijst in zijn werken, net als veel andere christelijke deugdethici, veelvuldig terug naar o.a. deze grote premoderne denker in de hoop hiermee de verbeeldingskracht van eigentijdse christenen te kunnen prikkelen.¹⁷¹ Aquino geeft aan dat de morele kwaliteit van boosheid gevormd wordt door redelijkheid. Zo onderscheidt hij 'antecedente boosheid' van 'consequentionele boosheid'. De antecedente boosheid gaat vooraf aan de rede en is vaak een primaire emotie die kan afbreken en verwoesten, terwijl de consequentionele boosheid juist op de rede volgt. Antecedente boosheid beweegt zich weg van de rechtschapenheid en is daarom slecht, terwijl consequentionele boosheid voortkomt als reactie op ondeugden en is daarom goed, verdienstelijk en prijzenswaardig. Aquino stelt dat boosheid de passie is die de wil tot gerechtigheid beweegt. Deugden die deze consequentionele boosheid dragen zijn vriendelijkheid en volharding.¹⁷²

5.3.3 De kracht van boosheid aanwenden

Als ik Aquino door vertaal naar een mogelijke invulling van de christelijke ethiek van Wells zou consequentionele boosheid dus als positieve kracht in de christelijke gemeente gekoesterd kunnen worden. Onder invloed van de liturgie raken de deugden vriendelijkheid en volharding ingesleten zodat christenen leren hoe de kracht van consequentionele boosheid gebruikt kan worden om verandering te brengen in situaties van onrecht en patronen te doorbreken waarin mensen gevangen zitten. In navolging van de rechtvaardige boosheid van Christus (zoals bij de geldwisselaars) is de gelovige en de gemeente geroepen om de kracht van consequentionele boosheid te gebruiken om onrecht aan te kaarten, stem te verlenen aan mensen die onderdrukt worden en om te reageren op de kwade machten die het goede leven bedreigen of zelfs afbreken. Voor de *zijn met-* en *overvloedtheologie* zou Wells kunnen stellen dat de antecedente boosheid tot een verstoring van relaties leidt en dat deze de solidariteit ondermijnt, terwijl de consequentionele boosheid juist de kracht geeft om onderling te verbinden en de wederzijdse relatie te bevorderen.

¹⁷¹ Zie bijvoorbeeld: Wells, *Improvisation*, p. 61; Wells, Quash and Eklund, *Introducing Christian Ethics*, pp. 90-2.

¹⁷² Servais Pinckaers, *Passions and Virtue*, Washington: The Catholic University of America Press, 2015, pp. 81-3.

De vraag is welke boosheid de kop opstak in de coronapandemie. Was dat een antecedente boosheid die tot zonde heeft geleid en dus vermeden had moeten worden of is dat een consequentionele boosheid die kracht in zich heeft om het goede te bevorderen?

In hoofdstuk 2 heb ik geconcludeerd dat mensen boos waren vanwege onmacht, kansongelijkheid, onzekerheid en zich niet gehoord voelen. Mensen hebben hun boosheid geuit op sociale media en in bijvoorbeeld de destructieve avondklokrellen. De deugden bescheidenheid, beleefdheid, beheersing, geduld, rechtvaardigheid en mildheid werden weinig gezien en veel van deze boosheid classificeer ik daarom als antecedente boosheid die bij voorkeur beheerst en vermeden had moeten worden. De taak van de kerk zou zijn om er in de liturgie op te wijzen dat dit type boosheid hoort bij een angstig en gebroken bestaan en dat de verzoening van kruis en opstanding vrede brengt die destructieve spanning en boosheid verandert in de glorie en heerlijkheid van het komende Koninkrijk van God.

Aan de andere kant bestond de boosheid ook uit het feit dat studenten in hun studentenhuizen vereenzaamden, ouderen moederziel alleen in verpleeghuizen stierven, mensen in het begin van de crisis onnodig besmet werden omdat de infectiepreventie niet op orde was en kansongelijkheid vergroot werd bij kinderen die niet goed mee konden komen in afstandsonderwijs. Deze boosheid komt voort uit liefde voor rechtvaardigheid en is daarom consequentionele boosheid. In lijn met Wells kan de kracht van deze vorm van boosheid gebruikt worden om de rol van de kerk te accentueren door de kracht en het protest ervan te gebruiken om isolement, vervreemding en ongelijkheid te verkleinen en stem te geven aan en aandacht te vragen voor hen die lijden en vermalen dreigen te worden in de coronacrisis.

De vraag is waarom het adresseren van boosheid bij Wells tot nu toe onderbelicht is gebleven. Hierover heeft naar mijn weten Wells niets geschreven of gezegd. Het zou te maken kunnen hebben met dat Wells boosheid, in tegenstelling tot angst, niet ziet als een basisemotie. De argumentatie zou kunnen zijn dat boosheid slechts een uitingsvorm is van een dieperliggende emotie. Het is daarom van belang om niet te veel te focussen op de boosheid zelf, maar op de emotie die deze boosheid voedt en onderhoudt. Wells zou kunnen redeneren dat als men wil nadenken over het bevorderen van het goede leven, men juist bij die dieperliggende emoties moet beginnen. De onderliggende emotie van boosheid zou angst kunnen zijn. Als mensen dreigen te verliezen wat ze liefhebben, wekt dit angst op dat zich vervolgens uit in boosheid. Als christenen leren door gelovige improvisatie zonder angst de onbekende toekomst tegemoet te gaan, dan verdwijnt ook de boosheid. Wellicht wil Wells de bijl bij de wortel leggen, door met ethiek angsten het hoofd te bieden. Als dat succesvol gebeurt, verdwijnt de boosheid vanzelf.

Een tweede reden waarom Wells boosheid nauwelijks tematiseert zou kunnen zijn vanwege de beperkte aansluiting bij zijn ecclesiale ethiekbenadering. Zijn ecclesiale ethiek houdt zich bezig met het leven dat mogelijk wordt gemaakt in Christus. Christenen gebruiken de transformatieve kracht die gebracht wordt in Christus om het goede te bespoedigen. De potentieel transformatieve kracht van consequentionele boosheid lijkt daar moeilijk mee samen te kunnen gaan. Dit zou betekenen dat de kracht van boosheid gezien kan worden als een gave van God in Christus. Deze gedachte kom ik echter bij Wells en in de christelijke ethiek niet tegen. Bovendien zet

de kracht van boosheid de sociale omgeving voorop. Ze wil verborgen en onderdrukte stemmen naar de voorgrond halen en gerechtigheid bewerkstelligen in de samenleving. Dit zijn woorden die meer bij subversieve ethiek passen en die heeft Wells met zijn ecclesiale ethiek juist achter zich willen laten (zie §3.1.1). Hij gebruikt niet de contouren van de menselijke maatschappij als bron voor ethiek, maar de vriendschap die God aan mensen aanbiedt in Christus. Dit zou wel eens een belangrijke reden kunnen zijn waarom bij Wells het adresseren van boosheid tot nu toe onderbelicht is gebleven.

5.4 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik willen onderzoeken hoe Wells met zijn christelijke ethiek de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie in zijn christelijke ethiek adresseert. In hoofdstuk twee concludeerde ik dat corona vooral angst en boosheid bij mensen heeft voortgebracht. Angst maakt volgens Wells in mensen een verlangen wakker naar hoop en bemoediging. Als vindplaats voor hoop en bemoediging wijst Wells naar de christelijke gemeenschap. Met zijn ecclesiale ethiekbenadering lukt het Wells om de rol van de kerk te benadrukken om een alternatieve samenleving te vormen die de hoop en overvloed van Gods Koninkrijk belichaamt waardoor angst verdwijnt. Hierdoor wordt de onderlinge gemeenschap bevorderd en ontstaat er verbinding met en betrokkenheid op de samenleving.

Daarentegen tematiseert Wells boosheid nauwelijks in zijn werk. Ik concludeer dat zijn christelijke ethiek hiervoor geen adequaat antwoord biedt. Zo is zijn ecclesiale ethiek niet goed in staat om de boosheid die in de samenleving aanwezig was naar aanleiding van de coronamaatregelen te duiden. Boosheid kan gezien worden als een emotie die niet hoort bij het christelijke, goede leven, maar hiermee wordt het protest dat in boosheid verscholen ligt niet serieus genomen. Boosheid geeft namelijk ook energie om op te komen voor hen die vermalen dreigen te worden door de coronamaatregelen. Hier ligt het tegengestelde van een subversieve ethiek en omdat Wells nadrukkelijk aangeeft hiervan weg te willen blijven, zie ik op dit punt een tekort van zijn ecclesiale ethiekbenadering. Dus als Wells adequaat de kracht van boosheid wil adresseren als reactie op de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie en de rol van de kerk wil benadrukken die deze kracht gebruikt als protest in een boze en gefrustreerde samenleving, heeft Wells woorden nodig die passen bij subversieve ethiek.

6. CONCLUSIE EN EVALUATIE

In de voorgaande hoofdstukken heb ik geprobeerd stap voor stap een antwoord te vinden op de vraag wat de zeggingskracht is van de christelijke ethiek van Samuel Wells over de rol van de kerk in de samenleving in het licht van de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie. In dit slothoofdstuk (paragraaf 6.1) beantwoord ik de centrale onderzoeksvraag, waarna in paragraaf 6.2 een korte evaluatie volgt van het verkregen onderzoeksresultaat.

6.1 Conclusie

De centrale onderzoeksvraag die ik mij heb gesteld was:

Wat is de zeggingskracht van Samuel Wells' christelijke ethiek voor de rol van de kerk in de samenleving met het oog op de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie?

Uit mijn onderzoek blijkt dat de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie op de Nederlandse samenleving groot was en dat dit zich bij mensen uitte in angst en boosheid. In de bestrijding van de pandemie is van mensen veel aanpassingsvermogen gevraagd. Ook de kerk kon niet doorgaan en net doen alsof er niets aan de hand was. De resultaten van dit onderzoek laten zien dat Wells erkent dat er aanpassingen nodig waren in de manier van woordverkondiging, pastoraat en diaconaat, maar ook dat Wells vindt dat er voor de rol van de kerk in de samenleving niet wezenlijk iets veranderd is. Er is vanwege de gebeurtenissen van de coronacrisis geen nieuwe theologische waarheid ontstaan. Wells vindt dat de kerk vooral moet doorgaan met datgene waar zij altijd al toe geroepen is geweest. Wat er ook in de wereld gebeurt, de christelijke geloofsgemeenschap moet zich niet laten verlammen door angst, maar vol vertrouwen blijven uitzien naar het koninkrijk van God. Het enige dat de coronacrisis heeft uitgewerkt is dat deze roeping weer extra is onderstreept.

In deze thesis heb ik beschreven hoe Wells de roeping van de kerk in de samenleving denkt. Ingesleten gewoontes en geofende improvisatie-activiteiten zijn in crisistijd een kracht als de kerk aan de samenleving kan laten zien dat ze een gemeenschap is van trouw en vertrouwen die zonder angst de toekomst in gaat. Onder invloed van de liturgie en door de praktijk van de kerk worden mensen gevormd tot deugdzaam en karaktervolle mensen. Dit zal tot uiting komen in crises waardoor mensen het vanzelfsprekende zullen doen waartoe ze jaren zijn gevormd. Ten tweede is de coronacrisis bij uitstek voor de kerk een gelegenheid geweest om haar rol als metgezel in de samenleving te benadrukken. Als de kerk een welkome metgezel was in tijden van grote angst en boosheid, dan heeft zij haar rol voortreffelijk vervuld. Hetzelfde geldt voor de schaarste. De rol van de kerk is niet om de schaarste te benadrukken, maar de overvloed die God geeft in oneindige genade en onuitputtelijke liefde voor mensen in nood. Daarnaast is volgens Wells de coronatijd tot zegen geweest voor de kerk, omdat de kerk opnieuw bepaald is bij haar roeping en bij de overvloed in gaven en talenten die vaak in mensen aanwezig zijn. Dit geldt ook voor mensen die niet direct behoren tot de kring van de christelijke gemeente.

Of dat koninkrijk van God zichtbaar wordt hangt niet van de kerk af, maar alleen van God. Ook hierin ligt de kracht van Wells' benadering. Ook al worden mensen ziek met soms de dood tot gevolg, Wells' boodschap is dat dit het goede leven van mensen die leven uit Gods vriendschap niet bedreigt

wordt. Het ultieme leven is voor eeuwig geborgen in Christus. Hiermee zet Wells theocentrisch in en met name met God die in Christus zijn vriendschap aanbiedt aan mensen. Christenen zijn geroepen Christus na te volgen en deze vriendschap in al zijn overvloed te belichamen in de samenleving. De kracht van deze benadering is dat het goede leven van God komt en zichtbaar wordt in de liturgie en de praktijk van de gemeente als gestalte van het lichaam van Christus. Hiermee biedt God in en door het lichaam van Christus zijn vriendschap aan. De liturgie en de kerk is van God en wordt niet bepaald door mensen. Christenen worden in de allergrootste crisis, niet teruggeworpen op zichzelf, maar uitgenodigd dit goede leven als gave van God te ontvangen en te belichamen.

In mijn onderzoek heb ik enkele minder overtuigende punten van Wells' ethiek blootgelegd. Ten eerste maakt Wells wat betreft de improvisatie-activiteiten niet altijd even duidelijk hoe deze als gave van God moeten worden gezien. Hierdoor is de theocentrische benadering van Wells in het geding. Het goede leven lijkt door het hanteren van deze improvisatie-activiteiten ook los van de kerk en van Christus verkrijgbaar te zijn. Ten tweede weet Wells de boosheid die in de coronasamenleving de kop opstak, niet goed te thematiseren. De zeggingskracht van zijn ethiek voor de rol van de kerk in een samenleving waarin veel boosheid is, lijkt beperkt te zijn. Wells suggereert dat hij, net als voor angst, voor boosheid geen ruimte wil laten omdat dit het goede leven belemmert. Hiermee heeft hij echter geen oog voor het protest dat in boosheid verscholen ligt, namelijk de energie om op te komen voor hen die vermalen dreigen te worden door de coronamaatregelen. Zijn ecclesiale ethiek schiet hierin te kort en om dit te corrigeren heeft hij woorden nodig van een subversieve ethiek, een ethiek waar hij juist van weg had wil blijven.

Voor Wells en voor de hele wereld is de coronapandemie een grote nachtmerrie geweest. Toch blijft de kerk geroepen om Christus te belichamen op aarde. Dit was volgens Wells haar roeping voor de coronapandemie, die roeping is opnieuw onderstreept in en door de coronapandemie en zal haar roeping blijven na de coronapandemie. Christenen worden door de liturgie en de praktijk van de kerk gevormd tot karaktervolle en deugdzame christenen die trouw blijven en de overvloed en vriendschap van Christus vormgeven en bevorderen in de samenleving in geloof hoop en liefde, wat er ook gebeurt.

6.2 Evaluatie van het onderzoeksresultaat

Het probleemveld van mijn onderzoek is de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie in Nederland, terwijl Wells een Brits anglicaan is. Ik evalueer kort of dit tot spanning leidt waardoor mijn onderzoeksresultaat ongeldig wordt. Wells' werk is voortgevloeid uit wat hij in zijn context heeft waargenomen en ervaren. In deze evaluatie wil ik kort beargumenteren waarom de Nederlandse en Britse contexten niet op gespannen voet staan met elkaar. Ik heb twee argumenten die ik kort uitwerk.

Ten eerste zijn de sociale en maatschappelijke gevolgen van de coronapandemie voor Nederland en Groot-Brittannië vergelijkbaar geweest. In Nederland zijn er vroeger maatregelen genomen dan in Engeland, maar de Nederlandse maatregelen waren wel minder streng. Zeker in de eerste lockdown in april 2020 is dat het geval geweest. Diverse wetenschappelijke publicaties melden

dat ook in Groot-Brittannië in de eerste fase van de crisis er veel angst was voor het virus en de consequenties ervan en dat in een latere fase de samenleving vaker ongeduldig, gefrustreerd en boos was vanwege de beperkende maatregelen.¹⁷³

Ten tweede is de postmoderne, seculiere samenleving die door Wells beschreven wordt vergelijkbaar met de Nederlandse samenleving. Het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft in 2019 een rapport uitgebracht waarin de Nederlandse cultuur, normen en waarden zijn geanalyseerd en vergeleken met andere Europese landen. De conclusie was dat Nederland sterk individualistisch en hedonistisch is geworden, een liberale markteconomie kent en sociaal-maatschappelijk dezelfde uitdagingen kent als Groot-Brittannië.¹⁷⁴

¹⁷³ L.E. Smith *et al.* 'Anger and confrontation during the COVID-19 pandemic: a national cross-sectional survey in the UK', *Journal of the Royal Society of Medicine* 114:2 (2021), p. 78.

¹⁷⁴ Sjoerd Beugelsdijk, 'H9: Nederlandse waarden en normen internationaal vergeleken' in: *Denkend aan Nederland*, Sociaal en Cultureel Planbureau, 26-06-19, p. 2-3.

BIBLIOGRAFIE

Monografieën

E. Borgman, 'Kracht door een netwerk van zwakte' in: *Kerk in tijden van corona: Diagnose-Dilemma-Duurzame Toekomst*, Baarn: Adveniat, 2020, 113-23.

W. Brueggemann, *Virus as a Summons to Faith: Biblical Reflections in a Time of Loss, Grief, and Uncertainty*, Eugene: WIPF and Stock Publishers, 2020.

J. Cha, 'Theatricality of Liturgy and Its Relevance to Ethics: Rehearsal, Performance, and Hypocrisy' in: P.H. Vos (ed), *Liturgy and Ethics: New Contributions from Reformed Perspectives*, Leiden: Brill, 2018, pp. 88-106.

G. Engbersen, 'De maatschappelijke impact van Covid19: Sociologie van een pandemie' in: Stéfanie André, Tim Reeskens, Beate Völker (red), *De Sociologie en de Pandemie: Inzichten en Vooruitblik na Twee Jaar Coronacrisis*, Tilburg: Open Press Tilburg University, 2022, pp. 166-81.

J. Evens, 'The Virtual Gift of Art', in: S. Wells (ed), *Finding Abundance in Scarcity: Steps Towards Church Transformation*, Norwich: Canterbury Press, 2021, p. 110-19.

Leo Fijen (ed), *Kerk in tijden van corona: Diagnose-Dilemma-Duurzame Toekomst*, Baarn: Adveniat, 2020.

S. Hitchiner, 'Meeting God and One Another Online', in: S. Wells (ed), *Finding Abundance in Scarcity: Steps Towards Church Transformation*, Norwich: Canterbury Press, 2021, pp. 52-64.

H.S. Holland, 'Faith', in: Charles Gore (ed), *Lux Mundi: A Series of Study in the Religion of the Incarnation*, London: John Murray, 1890, pp. 3-55.

F. MacMillan, 'Recentring Disability', in: S. Wells (ed), *Finding Abundance in Scarcity: Steps Towards Church Transformation*, Norwich: Canterbury Press, 2021, pp. 152-162.

S. Paas, *Vreemdelingen en Priesters: Christelijke missie in een postchristelijke omgeving*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2015.

H. Paul en B. Wallet, *Oefenplaatsen: Tegendraadse theologen over kerk en ethiek*, Utrecht: KokBoekencentrum, 2012.

S. Pinckaers, *Passions and Virtue*, Washington: The Catholic University of America Press, 2015.

D. Smit, 'What makes Worship Good' in: P.H. Vos (ed), *Liturgy and Ethics: New Contributions from Reformed Perspectives*, Leiden: Brill, 2018, pp. 19-48.

S. Wells, *A Future that is Bigger than the Past: Towards the renewal of the Church*, Norwich: Canterbury Press, 2019.

- S. Wells, *A Nazareth Manifesto: Being with God*, Oxford: Blackwell Publishers, 2015.
- S. Wells, *Be Not Afraid – Facing Fear With Faith*, Grand Rapids: Brazos Press, 2011.
- S. Wells, 'Epilogue: Being Church in a Global Pandemic', in: S. Wells (ed), *Finding Abundance in Scarcity: Steps Towards Church Transformation*, Norwich: Canterbury Press, 2021, p. 218-22.
- S. Wells (ed), *Finding Abundance in Scarcity: Steps Towards Church Transformation*, Norwich: Canterbury Press, 2021.
- S. Wells, 'Finding God in Lockdown', in: S. Wells (ed), *Finding Abundance in Scarcity: Steps Towards Church Transformation*, Leiden: Brill, 2018, pp. 24-51.
- S. Wells, *God's Companions: Reimagining Christian Ethics*, Oxford: Blackwell Publishers, 2006.
- S. Wells, *How Then Shall We Live?: Christian Engagement with Contemporary Issues*, Norwich: Canterbury Press, 2016.
- S. Wells, 'Improvisation and Ecclesial Ethics', in: G.E. Lewis en B. Piekut (eds), *The Oxford Handbook of Critical Improvisation Studies* (Volume 1), Oxford: Oxford University Press, 2014, pp. 539-52.
- S. Wells, *Improvisation, The Drama of Christian Ethics* (second edition), Grand Rapids Michigan: Baker Academic, 2018.
- S. Wells, 'Introduction: A Theological and Pastoral Framework', in: S. Wells (ed), *Finding Abundance in Scarcity: Steps Towards Church Transformation*, Norwich: Canterbury Press, 2021, pp. 1-23.
- S. Wells, 'Preface: Abundance in a Time of Scarcity', in: S. Wells (ed), *Finding Abundance in Scarcity: Steps Towards Church Transformation*, Leiden: Brill, 2018, p. vii-xv.
- S. Wells, *What Anglicans Believe: An Introduction*, Norwich: Canterbury Press Norwich, 2011.
- S. Wells, B. Quash, R. Eklund, *Introducing Christian Ethics* (Second Edition), Hoboken: John Wiley & Sons, 2017.
- N.T. Wright, *God and the Pandemic – A Christian Reflection on the Coronavirus and its Aftermath*, London: SPCK Publishing, 2020.

Artikelen

- S.L. Benoit, L. Staci, R.F. Mauldin, 'The "anti-vax" movement: a quantitative report on vaccine beliefs and knowledge across social media', *BMC Public Health* 21:1 2106 (2021), pp. 2-9.
- P. Ekman, E.R. Sorenson, W.V. Friesen, 'Pan-Cultural Elements in Facial Displays of Emotion', *Science* 164:3875 (1969), pp. 86-8.

D. Mobbs, R. Adolphs, M.S. Fanselow, L. Feldman Barrett, L.E. LeDoux, L. Feldman Barrett, K.M. Tye, 'Viewpoints: Approaches to defining and investigating fear', 22:8 (2019), pp. 1205-16.

S. Pappa, V. Ntella, T. Giannakas, V.G. Giannakoulis, E. Papoutsis, and P. Katsaounou, 'Prevalence of depression, anxiety, and insomnia among healthcare workers during the COVID-19 pandemic: a systematic review and meta-analysis', *Brain, Behavior, and Immunity* 88 (2020), pp. 901-7.

L.E. Smith, B. Duffy, V. Moxham-Hall, L. Strang, S. Wessely, G.J. Rubin, 'Anger and confrontation during the COVID-19 pandemic: a national cross-sectional survey in the UK', *Journal of the Royal Society of Medicine* 114:2 (2021), pp. 77-90.

Samuel Wells, 'Geloof in een seculiere tijd: Een herwaardering van christelijke ethiek', *Wapenveld* 60:6 (2010), pp. 4-14.

M. Wisse, J. Roeland, 'Building blocks for developing a research question: The ABC-model', *Teaching Theology & Religion* 25:1 (2022), pp. 22-34.

W. Vermeulen en T. Vreugdenhil, 'Corona en het grote verhaal van God: Sam Wells over christen-zijn in tijden van crisis', *Wapenveld* 70:4 (2020), pp. 14-20.

Onderzoeksrapporten

P. Klapwijk, 'Kortje lontjes in Coronatijd', EenVandaag opiniepanel, 19 december 2020.

S. Beugelsdijk, 'H9: Nederlandse waarden en normen internationaal vergeleken' in: *Denkend aan Nederland*, Sociaal en Cultureel Planbureau, 26 juni 2019.

H. Moors, I. Klarenbeek, E. Berger, M. Dückers, M. van Duin, G. Kist, M. Luesink, T. Schijvenaars, M. van den Wijngaart, 'Avondklokrellen': lokale dynamiek in een mondiale crisis: Analyse van de ordeverstoringen in vier Noord-Brabantse steden', E:M+MA., 14 juli 2022.

M. de Klerk, I. Plaisier, F. Wagemans, 'Welbevinden ten tijde van corona: Eerste bevindingen op basis van een bevolkingsenquête uit juli 2020', Sociaal en Cultureel Planbureau, 10 september 2020.

G. Engbersen, T. Wentink, 'De bedreigde stad: De maatschappelijke impact van COVID-19 op Rotterdam', Kenniswerkplaats Leefbare wijken/EUR, April 2020.

G. Engbersen, M. van Bochove, J. de Boom, T. Etienne, A. Krouwel, J. van Lindert, K. Rusinovic, E. Snel, L. Van Heck, P. van Wensveen, 'De ongeduldige samenleving: De maatschappelijke impact van COVID-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam & Nederland', Erasmus School of Social and Behavioural Sciences & Kenniswerkplaats Leefbare Wijken, April 2021.

L. Kuyper, K. Putters, 'Zicht op de samenleving in coronatijd: Eerste analyse van de mogelijke maatschappelijke gevolgen en implicaties voor beleid', Sociaal en Cultureel Planbureau, 18 mei 2020.

Onderzoeksraad voor Veiligheid, 'Aanpak coronacrisis, Deel 1: tot 20 september 2020', 16 februari 2022.

Onderzoeksraad voor Veiligheid, 'Aanpak coronacrisis, Deel 2: september 2020 - juli 2021', 12 oktober 2022.

Rapportage voor de autoriteit Consument & Markt, 'Onderzoek naar capaciteitsvraagstukken bij ziekenhuizen: met een verdiepende verkenning naar de regio's noord Noord-Holland en Rotterdam', *Amstelveen: KPMG Advisory N.V.* 2020.

Websites

- CBS: www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/10/uitstoot-broeikasgassen-8-procent-lager-in-2020, geraadpleegd op 22 november 2022.
- Dienst Gezondheid & Jeugd-zhz: <https://www.dienstgezondheidjeugd.nl/programmas-en-samenwerking/kennisprogramma/monitoring/gezondheidsmonitor-18>, geraadpleegd op 29 november 2022.
- IHPC: Web. Via: www.a-star.edu.sg/ihpc/news/news/publicity-highlights/covid-19-twitter-analysis-of-how-the-world-reacted, geraadpleegd op 16 augustus 2022.
- Ministerie van Justitie en Veiligheid: <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-204aa4c6-2615-4919-8b69-a00e35fee678/pdf>, geraadpleegd op 29 november 2022.
- New Yorker: <https://www.newyorker.com/news/our-columnists/how-loneliness-from-coronavirus-isolation-takes-its-own-toll>, geraadpleegd op 22 november 2022.
- PKN: <https://www.protestantsekerk.nl/series/protestants-perspectief/>, geraadpleegd op 29 november 2022.
- Quest: <https://www.quest.nl/natuur/milieu/a31888923/coronavirus-stikstofcrisis-goed-voor-natuur/>, geraadpleegd op 22 november 2022.
- Rijksoverheid: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-tijdlijn>, geraadpleegd op 29 november 2022.
- RIVM: <https://www.rivm.nl/nieuws/internationaal-onderzoek-bevestigt-lockdowns-slecht-voor-veel-jongeren>, geraadpleegd 21-11-2022.
- RIVM: www.rivm.nl/gedragsonderzoek/onderzoeken, geraadpleegd 21-11-2022.
- RIVM: <https://www.rivm.nl/nieuws/corona-effecten-op-termijn-vooral-voor-kwetsbare-groepen-ingrijpend#:~:text=Het%20RIVM%20concludeert%20dat%20de,is%20hun%20baan%20vaker%20onzeker>, geraadpleegd op 21 november 2022.
- RK-kerk: <https://www.rkkerk.nl/wp-content/uploads/2023/01/202301-Rapportage-marktonderzoek-Kerkbalans-meting-3-Citizens.pdf>, geraadpleegd 29-11-2022.
- SCP: www.scp.nl/dossiers/corona/effecten-corona-op-de-samenleving, geraadpleegd 21-11-2022.
- SCP: <https://www.scp.nl/actueel/nieuws/2020/12/04/nederlanders-redden-zich-tijdens-coronacrisis-maar-hebben-wel-meer-zorgen>, geraadpleegd 21-11-2022.
- Trouw: <https://www.trouw.nl/leven/waarom-zijn-we-zo-snel-boos-op-elkaar-daar-speelt-de-overheid-een-grote-rol-in~bb0f61bd/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>, geraadpleegd op 22 november 2022.

- WHO: <https://www.who.int/news-room/articles-detail/updated-who-recommendations-for-international-traffic-in-relation-to-covid-19-outbreak>, geraadpleegd op 27 november 2022.
- WHO: <https://covid19.who.int>, geraadpleegd op 22 november 2022.
- WHO: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>, geraadpleegd op 29 november 2022.
- WHO: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331707/WHO-2019-nCoV-Religious_Leaders-2020.1-eng.pdf, geraadpleegd 29-11-2022.

Overig

Podcast with Samuel Wells (N224): 'Improvising Faith.' Samuel Wells. Nomad Podcasts (N223). 6 mei 2020. Via www.nomadpodcast.co.uk/sam-wells-improvising-faith-n223/.

DATAMANAGEMENTPLAN

1. Algemeen

NAAM STUDENT: Henk Russcher (s1501356)
NAMEN SCRIPTIEBEGELEIDER(S): prof.dr. P.H. Vos
prof.dr. E.P. Schaafsma
DATUM: 19-08-2023
VERSIE: 2.0

2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp

(WERK)TITEL ONDERZOEK / SCRIPTIE:

Rol van de Kerk in Coronatijd: De Zeggingskracht van Samuel Wells' Christelijke Ethiek met het Oog op de Coronacrisis

KORTE OMSCHRIJVING VAN ONDERZOEK EN ONDERZOEKSMETHODE(N) :

Door middel van literatuur- en documentonderzoek is de sociale en maatschappelijke impact van de coronapandemie onderzocht aan de hand van de vier basisemoties bang, boos, bedroefd en blij. De emoties die in coronatijd een rol hebben gespeeld zijn onderzocht in de christelijke ethiek van Samuel Wells en of hij een overtuigend theologisch ethisch perspectief kan bieden op de rol van de kerk in een door corona getroffen samenleving.

TYPEN ONDERZOEKSDATA:

Literatuur- en documentonderzoek vastgelegd in Microsoft Word-bestanden.

PERIODE WAARIN DATA VERZAMELD WORDEN:

2020-2023

3. Technische aspecten

HARD- EN SOFTWARE: Microsoft Word als onderdeel van MS Office365

BESTANDSFORMATEN: .docx

OMVANG VAN DE DATA (SCHATTING IN MB/GB/TB): 2,3 MB

OPSLAG DATA TIJDENS ONDERZOEK: Persoonlijke harde schijf van de MacBookPro van student.

OPSLAG DATA NA AFLOOP ONDERZOEK: Persoonlijke harde schijf van de MacBookPro van student.

4. Verantwoordelijkheden

BEHEER DATA GEDURENDE HET ONDERZOEK: auteur thesis, Henk Russcher

BEHEER DATA NA AFLOOP ONDERZOEK: auteur thesis, Henk Russcher

5. Juridische en ethische aspecten

EIGENAAR DATA: auteur thesis, Henk Russcher

PRIVACYGEVOELIGE DATA: NEE

INDIEN JA: HOE WORDEN ZAKEN ALS VEILIGE OPSLAG EN TOESTEMMING VAN BETROKKEN PERSONEN EN/OF ORGANISATIES GEREGELD? N.V.T.

6. Overige zaken

=====

(In te vullen door thesisbegeleider:)

Goedgekeurd

Niet goedgekeurd, omdat: _____

Naam, handtekening: P.H.Vos

Datum: 6-6-2023 _____

=====

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Henk Russcher (s1501356)

Titel masterthesis: Rol van de Kerk in Coronatijd: De Zeggingskracht van Samuel Wells' Christelijke Ethiek met het Oog op de Coronacrisis

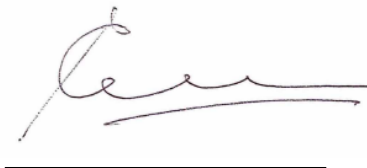
VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Hendrik-Ido-Ambacht, 17-06-2023

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Hendrik-Ido-Ambacht, 19-08-2023

